

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

Ідеї панславізму у Російській імперії у ХІХ ст.
Дипломна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконав:
студент 6 курсу, групи 601
спеціальності 032 Історія та археологія
Щербань Володимир Петрович
Керівник: д.і.н. доц. Безаров О. Т.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від «29» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Сич О. І.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПАНСЛАВІЗМ В ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	12
1.1. Виникнення панславізму та його сутність.....	12
1.2. Ідеї панславізму у діяльності масонської ложі «З'єднаних слов'ян» та «Товариства об'єднаних слов'ян».....	25
1.3. Ідеї панславізму у діяльності слов'янофілів у середині ХІХ ст.....	35
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ПАНСЛАВІЗМУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	47
2.1. Концепція «трьох світів» та панславістські погляди В. І. Ламанського.....	47
2.2. Теорія культурно-історичних типів М. Я. Данилевського.....	56
2.3. Інтерпретація панславізму у поглядах братів Аксакових	65
РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПАНСЛАВІЗМУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РОМАНОВИХ.....	74
3. 1. Позиція до ідей панславізму в урядових колах.	74
3.2. Ідеї об'єднання слов'ян у політичних поглядах російських військових.....	82
3.3. Ідеї об'єднання слов'ян у зовнішньополітичній стратегії Російської імперії.....	92
Висновки	101
Список використаних джерел та літератури.....	106

Вступ

Актуальність теми: Ідея об'єднання народів на етноплемінній основі зустрічається ще у стародавні часи, яскравим прикладом цього є панеллінізм у Стародавній Греції. У XIX ст. націоналістичні ідеї набирають неабиякої популярності, досягаючи глобальних масштабів паннаціоналізму – пангерманізм, пантюркізм та панславізм. Останній привертає особливу увагу, адже його розвиток призвів до зв'язків на культурно-політичній основі між слов'янами Османської, Австро-Угорської та Російської імперій. Особливо виділяється влада Російської імперії, яка в кризових ситуаціях часто позиціонувала себе захисником інтересів слов'янства, будучи водночас могутнім суб'єктом міжнародно-політичної арени Європи у XIX ст.

Слов'янська мовна сім'я є однією з найбільших спільнот у світі, маючи багату історію контактів між собою та з іншими народами. Економічні, культурні, політичні та суспільні процеси, які спостерігалися в ареалі слов'янських народів, завжди мали безпосередню вагу не тільки на європейський процес, але й на світовий. Це простежувалося у XIX ст. протягом російсько-турецької війни 1877-1878 рр. у першій половині XX ст. під час Першої та Другої світових війн. Ідея слов'янської єдності стала основою організації у 1941 р. у Москві Всеслов'янського комітету для мобілізації боротьби всіх слов'янських народів проти нацистської Німеччини. У звільненій Югославії у 1946 р. пройшов Всеслов'янський собор за участі представників усіх слов'янських народів. Процеси на територіях проживання слов'ян, що впливають на міжнародно-політичну ситуацію у світі активно спостерігаються наприкінці XX ст., у зв'язку із Югославською кризою та розпадом Радянського союзу, а також і в наш час враховуючи кризові явища на території України.

Актуальність даного дослідження зумовлена, незважаючи на напружені відносини між слов'янськими державами в останній час, інтересом до ідей слов'янської солідарності з боку частини громадсько-політичних діячів Польщі, Білорусі, Росії, України тощо. Прикладом інтересу до об'єднання слов'ян у

XXI ст. є діяльність політичних партій: Слов'янська партія Польщі, Слов'янський союз Росії та Білоруська патріотична партія, а також організація різноманітних конференцій, всеслов'янських з'їздів та об'єднань культурницького спрямування панславівців. Частково, у наш час панславівська риторика зустрічається і з боку уряду Російської Федерації для підтвердження своїх агресивних зовнішньополітичних цілей, акцентуючи на етнічній близькості трьох народів: українського, російського та білоруського. Тому, судячи з вищесказаного звернення до розвитку ідей панславізму у Російській імперії у XIX столітті видається нагальним і актуальним.

Об'єктом дослідження є ідейно-теоретичний комплекс панславізму.

Предметом дослідження є аналізування ідей панславізму на території Російської імперії.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі письмових джерел та історично-наукової літератури висвітлити та охарактеризувати ідеї панславізму на території Російської імперії.

Завдання дослідження:

- 1) визначити чинники виникнення панславізму та його сутність;
- 2) прослідкувати процес формування панславізму на території Російської імперії у першій половині XIX ст.;
- 3) висвітлити роль окремих особистостей (К. С. Аксаков, І. С. Аксаков, В. І. Ламанський, М. Я. Данилевський) у формуванні ідеологічно-теоретичної бази панславізму на території Російської імперії у другій половині XIX ст.;
- 4) простежити використання ідей панславізму у владних структурах Російської імперії та їх місце у зовнішньополітичному курсі країни;

Територіальні межі дослідження – територія Російської імперії у зазначених часових межах. У першому розділі (§1.1.) дослідження довелося вийти за вказані територіальні межі та звернутися до аналізу історичних процесів у країнах Центральної, Східної, Південно-Східної Європи.

Хронологічні межі: Робота охоплює період з першої чверті XIX ст. до кінця XIX ст. Початковий період дослідження обумовлений створенням перших організацій панславистського спрямування на території Російської імперії – у 1818 р. масонської ложі «З'єднаних слов'ян» та у 1823 р. Товариства об'єднаних слов'ян. Кінцева дата пов'язана із завершенням російсько-турецької війни 1878 р., а саме проведенням Берлінського конгресу, який не підтвердив сподівання російських панславистів, після чого ідеї панславізму поступово занепадають. Потрібно зазначити, що вищенаведені хронологічні рамки є умовними у розвитку панславізму на території Російської імперії, тому у деяких місцях дослідження довелося звертатися до більш ранніх періодів, щоб дослідити витоки та походження панславізму.

Методи дослідження: У магістерській роботі було використано різні наукові методи – історизму, логічної послідовності, системності та об'єктивності. Для знаходження потрібної інформації з теми було використано історико-пошуковий метод. З метою об'єктивного осмислення теми використовувалися історико-порівняльний та описовий методи пізнання, метод історіографічного аналізу і синтезу. Структурно-типологічний метод застосовувався для структурування роботи за розділами та підрозділами.

Огляд джерел та історіографії: Джерельна база магістерського дослідження представлена опублікованими документами, роботами теоретиків панславізму, мемуарами державних і політичних діячів, публіцистикою і пресою.

Перша група джерел складається з документів з історії внутрішньої і зовнішньої політики європейських країн, а також міжнародних відносин (40-і рр. XIX – початок XX ст). Вивчення договорів та інших дипломатичних матеріалів надало можливість встановити системні зв'язки між міждержавними відносинами, з одного боку, і використанням панславізму на політичній практиці.

Друга група джерел об'єднана публіцистичними працями російських ідеологів панславізму 40-х рр. XIX – початку XX ст. Теоретичні роботи

М. П. Погодіна [52], І. С. Аксакова [12], К. С. Аксакова [18], В. І. Ламанського [33], М. Я. Данилевського [26] тощо містять велику концептуальну і конкретно-історичну інформацію, на підставі якої і зроблена реконструкція регіональних напрямків панславізму, включаючи його еволюцію.

Третя група джерел включає розрізнені матеріали: листи, листування російських і зарубіжних панславістів, замітки. Автори цих матеріалів або поділяли ідеї панславізму, або лояльно реагували на факт і зміст його існування, або перебували в стані конфронтації з ним. До цієї групи джерел примикають публікації в *«Московских ведомостях»*, *«Слове»*, *«Славянине»*, *«Вестнику Европы»*, *«Отечественных записках»* та інших періодичних виданнях.

Для дослідження історії ідей і практики панславізму на території Російської імперії значний внесок здійснили російські, радянські, зарубіжні та українські історики.

Російська історіографія панславізму пройшла тривалий і складний шлях розвитку. Три фактори визначили її шлях: методологія історичних досліджень, політичний курс і геополітична парадигма Російської імперії, СРСР та Російської федерації. Виходячи з цього, всю російську історіографію можна хронологічно розділити на кілька періодів: 1) дореволюційний (до 1917 р.); 2) радянський (1917-1991 рр.); 3) сучасний (з 1991 р.).

У дореволюційній історіографії виділяється дослідження відомого російського славіста О. М. Пипіна [181], в яких він вперше спробував поглянути на панславізм, що розвивався в ХІХ ст., комплексно, із різних сторін. У цей час робилися спроби систематизації і аналізу історичних матеріалів по панславізму. Зокрема, О. М. Пипін і А. С. Будилович [88, с. 130], неодноразово зверталися при побудові власних панславістських конструкцій до аналізу існуючих на той момент західнослов'янських і південнослов'янських теорій панславізму.

Радянський період став часом зміни методологічної парадигми, коли марксистський підхід став центральним у історичних дослідженнях. Ідеологія панславізму ставала об'єктом, швидше критики, ніж дослідження.

У 1920-30-ті роки тема панславізму мало привертала уваги радянських дослідників. Ситуація почала змінюватися після виходу в 1934 р. відомої статті Й. В. Сталіна «Про статтю Енгельса «Зовнішня політика російського царизму» [200, с. 18], котрий вказав на неправомірність різко негативних характеристик «експансіоністської зовнішньої політики царизму» і панславізму, даних класиками марксизму щодо ідеї слов'янського об'єднання. Відродження інтересу до панславізму відбулося в дисертації А. О. Михайлова [152], в якій автор провів історико-порівняльний аналіз теорій раннього слов'янофільства і панславізму, провів чіткий кордон між ними, а також виявив загальні та специфічні їх риси.

Нові сторінки історії панславізму були відкриті в монографіях С. О. Нікітіна [165], який на основі численних архівних даних розглянув історію виникнення слов'янських комітетів, їх цілі та напрямки діяльності, і вивчив суспільно-політичну реакцію на ідеологію панславізму в Російській імперії.

У сучасній історіографії панславізм був обумовлений дією двох взаємозалежних факторів: марксизм поступово перестав розглядатися як єдино можлива методологія славістики. До кінця 1980-х рр. уже чітко позначився вплив на радянську історіографію цивілізаційної теорії історії. На початку 1990-х рр. з'явилися публікації про М. Я. Данилевського, його культурно-історичні типи [158].

Монографія О. В. Кузнєцова [133] про генерала Р. А. Фадєєва і його панславістські погляди встановила залежність між ідеями слов'янської консолідації і зовнішньополітичним курсом Російської імперії.

Продовжилося вивчення панславізму в рамках журналу «Славяноведение» [170] (до 1998 р. – «Советское славяноведение»). У статті О. В. Павленко [169] панславізм оцінювався з точки зору раніше сформованих у російській науці підходів, але автор засумнівався в можливості розробки загальної типології і чітко розмежував «імперський», «політичний» і «літературний» панславізм.

Серед сучасних робіт загального плану про історію слов'янського руху в ХІХ ст. слід виділити працю видатного російського історика В. А. Дьякова [111],

в якому автор розглядає відображення слов'янської проблематики крізь призму російського «визвольного руху» XIX ст. Також необхідно згадати роботи професора Московського університету імені М. В. Ломоносова Л. П. Лаптевої [138], яка внесла значний вклад в систематизацію знань про ідеологію та історію панславізму.

Необхідно сказати і про роботи, присвячених окремим напрямкам панславізму. Це дослідження: про слов'янофілів – М. І. Цимбаєва [218], а також дисертаційні дослідження Г. В. Рокіної [183].

З приводу співвідношення понять: «панславізм», «ідея слов'янської взаємності», «слов'янська ідея» та «ідея слов'янської єдності» у дослідників і донині це залишається проблемною темою. Різні історики по-різному трактують вищенаведене співвідношення. Так, Г. В. Рокіна вважає, що «поняття слов'янської взаємності за своєю суттю універсальне і включає всі історичні, мовні, культурні та ідейні зв'язки слов'ян ... ця ідея ставала в конкретних умовах основою для оформлення панславістських доктрин» [184, с. 11]. В. К. Волков вважає панславізм частиною теорії слов'янської взаємності [95, с. 34]. Інші дослідники [100, с. 38] використовують як синоніми такі поняття: «слов'янська взаємність», «слов'янська єдність», «слов'янська ідея» та «слов'янське питання».

Серед праць про теоретиків, ідеологів та лідерів панславізму виділяються дисертаційні дослідження М. Ф. Гилязова [98], С. С. Лабанової [137], А. В. Мирікової [156], Є. В. Лінькова [142], Є. Б. Фурсової [213], Д. А. Іваннікова [114], К. В. Рясенцева [186], О. В. Черних [220], О. В. Саприкіної [188], О. А. Фомічевої [211], в яких розглянуті панславістські погляди Р. А. Фадєєва, Ф. І. Тютчева, І. С. Аксакова, М. П. Погодіна, А. Ф. Гільфердінга, В. І. Ламанського та ін.

Також, потрібно зазначити про внесок у вивченні проблематики панславізму XIX – початку XX століття Б. А. Прокудіна [179], у наукових доробках якого дається характеристика передумов формування панславізму,

класифікація його напрямків, а також висвітлено основні соціально-політичні погляди його теоретиків та ідеологів.

Серед дисертаційних робіт останнього десятиліття виділяється дослідження А. О. Григор'євої [100], присвячене аналізу панславізму як суспільно-політичного і конфесійно-культурного руху в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи у 40-ві рр. XIX – початку XX ст., де також розглядається панславізм Російської імперії. У ньому розглянуті основні інтерпретації панславізму з точки зору його теоретиків та ідеологів: Я. Коллара, Ф. Палацького, М. Я. Данилевського, В. І. Ламанського тощо.

Можна також зазначити про дисертаційну роботу А. О. Поповкіна [175], присвячену Слов'янським благодійним товариствам в Москві і Санкт-Петербурзі. У ній автор, використовуючи історичний підхід, дає широкий огляд діяльності слов'янських комітетів протягом тривалого часу, а також описує роль цих комітетів у громадському та культурному житті країни.

Комплексні дослідження панславізму проводить Інститут слов'янознавства РАН – провідна наукова структура в Російській Федерації, що займається вивченням слов'янських народів. Під егідою цієї наукової інституції з 1997 року – щорічник *«Славянский альманах»* [106], в якому розглядаються різні проблеми славістики та історії слов'янських народів.

Вивчення у зарубіжній історіографії історії панславізму у Російській імперії дає уявлення про загальні шляхи дослідження у тематиці ідей панславізму. Історіографія панславізму отримала розвиток, перш за все, у слов'янських країнах, для історичної науки яких панславізм був і залишається нерозривно пов'язаним з історією національно-державного розвитку.

Панславізм більш-менш докладно, але все ж, здебільшого фрагментарно вивчався і продовжує вивчатися в західній історіографії, у контексті суміжних зі слов'янськими проблемами історії. Тут вже були політизовані і наукові спроби системно-компаративного аналізу за тематикою панславізму.

Німецько-американський історик Г. Кон [230] зацікавився переважно політичними проектами панславізму. Він уважно і детально простежив основні

тенденції у розвитку ідеології панславізму, встановив його регіональні та хронологічні варіанти. Головним об'єктом вивчення для Г. Кона став панславізм в Російській імперії, а також контакти російських панславістів з однодумцями в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Уникаючи більш доречної, з наукових підстав, політико-дипломатичної або геополітичної термінології, дослідник заявив, що на всьому протязі XIX-XX ст. панславізм домінував в російській суспільно-політичній свідомості. Вчений констатував синонімічно поняття «російський» і «слов'янський» в умовах Росії другої половини XIX – початку XX ст. Це цілком обгрунтовано стосовно правлячих кіл Росії, однак не відображає стану панславізму як широкого суспільно-політичного світогляду і мислення.

Американський історик сербського походження М. Петрович [233] вивчав панславізм, як панідеологію в системній цілісності. Російський панславізм М. Петрович оцінював, як політичний, агресивно спрямований назовні, в тому числі, проти держав південних і західних слов'ян. Зовнішньополітичний експансіонізм «російського панславізму», в авторському висвітленні, розуміється як продовження великодержавності і консервативно-націоналістичного розвитку, притаманного російським суспільно-політичним рухам.

Історіографічний інтерес викликає публікація дослідника з Південної Кореї Джонг Хи Сіка [104]. Історик розглянув місце панславізму у творчому доробку різних за ідейно-політичної спрямованості теоріях О. І. Герцена, М. П. Огарьова М. І. Бакуніна, П. Л. Лаврова, О. М. Пипіна, а також історика М. І. Костомарова.

Вивчення зарубіжної історіографії дає можливість компаративного зіставлення і встановлення загальних напрямків і специфічних векторів наукового пошуку.

Цікава спроба осмислення російського панславізму була зроблена дослідником зі Словаччини М. Неврлі [232]. Слід також згадати і книгу американського історика Л. Снайдера, в якій він визначає панславізм, як один із проявів макронаціоналізму в Європі. Діяльності слов'янських комітетів

присвячується стаття турецького дослідника А. Гюльсвена [228], що пропонує незвичайний ракурс висвітлення даної тематики.

Сучасна українська історіографія також приділяє значну увагу даній тематиці. Можна виділити роботи А. Стецюка [202], А. Мелешука [151], О. Середи [194], В. Дроздова [109], І. Куцого [136] тощо. Українські історики Є. Луняк [143] та Р. Симоненко [195] здійснили аналіз панславістського фактору у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства у середині ХІХ ст.

Сукупність вище означених груп джерел та історіографії дозволяють розглянути процес виникнення та сутність панславізму, його розвитку на території Російської імперії, а також погляди його ідеологів.

Структура роботи: Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і використаної літератури.

Розділ 1

Панславізм в ідейно-політичному просторі Російської імперії у першій половині XIX століття.

1.1 Виникнення панславізму та його сутність.

На зламі XVIII-XIX ст. представники освічених кіл європейського населення проявляють інтерес до власної мови, культури та історії. Під впливом Французької революції освічені групи Європи того часу формують політичний образ «нації» [216, с. 161]. Це стосувалося не тільки італійців, французів та німців, але й слов'ян. В результаті, на початку XIX ст. в середовищі слов'янського населення розпочинається період «слов'янського відродження», який за словами російського історика С. Нікітіна «супроводжувався активною культурною діяльністю та формуванням національної свідомості» [162, с. 65]. Це призвело до того, що слов'яни почали цікавитися своєю ідентичністю, національністю та приділяти увагу особистій історії, культурі та традиціям. Унаслідок кардинальних змін на території Європи [215, с. 8] у середовищі слов'янських народів у першій половині XIX ст. формується панславізм – ідеологія, поширена серед слов'янського населення, в сутності якої лежать ідеї об'єднання слов'ян на етнічній, культурній чи релігійній основі, для вирішення актуальних соціальних, політичних та економічних проблем [100, с. 103].

Потрібно зазначити, що панславізм можна віднести із формуванням панідеологій – наднаціональних інтеграційних ідеологій, до яких можна віднести пангерманізм [182, с. 73], панеллінізм [150, с. 107], пантюркізм [191, с. 173] тощо. Пошук ідеологічних обґрунтувань в історії держав та народів, що дозволяв утвердити свою першість серед інших акторів політики за економічними успіхами, загальним культурним і духовним піднесенням, зростанням демографічних і людських ресурсів, завжди актуалізував питання політичної

інтеграції. Саме виявлення спільних рис у історії, мові, та культурі слов'янських народів, мали забезпечити швидке поширення та популяризацію інтеграційних ідей.

Поява панславізму у першій половині XIX ст., насамперед, була зумовлена зростанням наукової та інтелектуальної діяльності серед слов'янського населення Австрійської імперії, а в подальшому – Російської імперії. На території Австрійської імперії наукова діяльність діячів слов'янського походження: П. Шафарика, В. Ганки, Ф. Палацького та Я. Коллара була доказом зростання інтересу до власної літератури, історії та традицій в середовищі слов'янських народів. Так, чеський філолог В. Ганка проводив збирання чеських народних пісень, видавав власні ліричні вірші у стилі народної поезії [71], а також переклав чеською мовою «Слово о полку Ігоревім» [72]. Чеський історик Ф. Палацький вперше опублікував обширну працю по історії чеського народу «Історія народу чеського в Чехії та Моравії» [75]. Багато також зробив для слов'янського відродження Австрійської імперії словацький поет, історик та етнограф П. Шафарик, який вказував на панування в німецькомовній літературі й науці першої половини XIX ст. упередженої думки щодо слов'ян, тому його наукова діяльність була присвячена розвінчанням негативних стереотипів про слов'ян. Першою значною науковою роботою П. Шафарика у славистиці стала праця «Історія слов'янської мови та літератури на всіх діалектах» [76], яка була покликана показати на основі його історичних та лінгвістичних знань основні моменти слов'янської словесності. Але все ж ключовою працею П. Шафарика можна вважати «Слов'янські старожитності» [65], яка стала центральною у науковій діяльності вченого. У «Слов'янських старожитностях» він піддав ретельному аналізу всі наявні джерела про походження та історію давніх слов'ян, а також обґрунтував внесок слов'янських народів у світову історію та культуру [140, с. 56]. Досягнення П. Шафарика у дослідженні слов'ян мали позитивний відгук серед низки представників російської наукової думки. Зокрема, П. Шафарик підтримував тісні зв'язки із російським істориком М. П. Погодіним, який неодноразово надавав П. Шафаріку фінансову допомогу. М. П. Погодін

збирав пожертвування меценатів і домагався виділення казенних коштів на допомогу діячам «слов'янського відродження» в Австрійській імперії. Так, він писав: «Міністр народної освіти С. С. Уваров... прислухався до моїх слізних молитв і в 1838 році видав мені 10 тис. р. асигнаціями на допомогу вченим працям Шафарика та Ганки» [51, с. 37]. Також, П. Шафарик співпрацював з професором Московського університету О. М. Бодянським. Останній публікував його твори російською та був прихильником його наукового досвіду.

Як бачимо, чеські та словацькі громадсько-культурні діячі Австрійської імперії на початку ХІХ ст. розпочинають активно звертатися до історії, літератури та народної творчості слов'ян, а також активно співпрацюють із російськими інтелектуалами (М. П. Погодіним, О. М. Бодянським). Дослідження слов'янськими науковцями особистого минулого дає їм змогу прослідкувати спільне коріння всіх слов'янських народів у історії, що безпосередньо впливало на формування панславізму.

Теоретичний виклад ідей панславізму спостерігається вперше у працях словацького етнографа та поета Я. Коллара. Американський дослідник Г. Кон вважав Я. Коллара одним із «батьків» панславізму [229, с. 17]. У трактаті «Про літературну взаємність між окремими слов'янськими племенами і говірками» [74] Я. Коллар замінив термін «панславізм» поняттям «слов'янська взаємність», вважаючи його більш точним, стосовно об'єднання слов'янських народів. Цікавою є думка українського дослідника С. Костя, який вважає, що термін «взаємність» у праці Я. Коллара використано, передусім, з метою заклику до рівності та солідарності всіх слов'янських народів, що давало змогу нівелювати різні політичні суперечності між слов'янами того часу, центральним прикладом яких було польське повстання 1830-1831 рр. у Російській імперії, яке відбулося незадовго до публікації трактату Коллара [128, с. 15].

Я. Коллар вважав, що культурна інтеграція слов'ян не повинна обмежуватися лише територією Австрійської імперії, але й охоплювати ареал проживання слов'ян поза її межами, які включали в тому числі слов'янське населення Російської імперії. Його ідеї не мали вираженого політичного

характеру, а ґрунтувалися саме на культурному співробітництві, яке мало б супроводжуватися книгодрукуванням на рідній мові, перекладом слов'янської літератури національними мовами, відкриттям освітніх закладів, здатних дати освіту на слов'янських мовах [30]. Словацькі діячі, які на початку ХІХ ст., примикали до «слов'янського відродження» і писали народною мовою, здебільшого походили з католицького та лютеранського духовенства (56%), а понад 30% із них народилися у місті, але 23,6% були вихідцями з дрібного угорського дворянства словацького походження [79, с. 463]. Вони спілкувалися здебільшого німецькою або угорською. Словацькі громадсько-культурні діячі знаходилися в культурному контакті із чехами, а в політичному із Угорщиною.

Таким чином, словакам для національного відродження слід було в культурному відношенні відокремитися від чехів, а в політичному – від угорців, з якими вони мали спільні інститути влади. Отже, спочатку ідея «слов'янської взаємності», яку пропагував словацький діяч Ян Коллар, була відповіддю на неоднозначність становища словаків, а поза цієї ситуації – закликом до інших слов'ян Австрійської імперії.

Необхідно зазначити, що на початку ХІХ ст. слов'янські народи, які проживали в Австрійській та Османській імперіях, вже декілька століть перебували під чужоземною владою. Поза межами Російської імперії зі слов'янських земель повну незалежність мала лише Чорногорія. Слов'яни знаходилися в підлеглому становищі, стосовно панівних груп населення, які на слов'янських землях склалися з іноземців та асимільованих слов'ян. Так, наприклад за реформами австрійської імператриці Марії-Терезії у 40-80-х рр. ХVІІІ ст., було створено спільні для австрійських та чеських земель адміністративні органи влади і тим самим ліквідовано залишки самостійності чеської держави [146, с. 331]. Більшість міщан Чехії та Словенії говорили німецькою, а у містах Словаччини та Хорватії переважала угорська мова [146, с. 455]. Так, у чеських землях з 1627 р. німецька та чеська мови мали рівні права, проте на державній службі перевагу всюди мала німецька мова. До кінця ХVІІІ ст. чеська мова використовувалася переважно у сільській місцевості [79, с.

466], а германізація адміністрації, середньої та вищої освіти зробили з володіння німецькою єдиний засіб для соціального зростання по суспільній драбині [79, с. 467]. На хорватських землях спостерігалися аналогічні процеси. Так, угорський сейм 1843-1844 рр. зробив угорську мову офіційною і перетворив на обов'язкову для всієї адміністрації, органів юстиції та освіти, а також зажадав її використання і від сейму Хорватії, домагаючись, щоб хорватські депутати говорили угорською [79, с. 468]. Внаслідок переважання іноземних мов на слов'янських землях в колах освіченого слов'янського населення виникають програми літературного відродження рідної мови.

Перші програми відродження слов'янських мов пов'язувалися із ідеєю загальнослов'янської мови. Наприклад словацькі громадсько-культурні діячі Я. Коллар та Л. Штур стверджували, що потрібна повна єдність літератур з однією загальною слов'янською мовою. Словацький публіцист Я. Геркель вважав, що загальнослов'янську мову треба будувати на сукупності діалектів, а якщо взяти якийсь за основу, то його треба переробити, зблизивши з іншими діалектами. Для варіанту загальнослов'янської мови він створив новий алфавіт та нові граматичні форми [100, с. 38]. Я. Геркель у 1826 р. також вперше застосував термін «панславізм» у своїй роботі «Основи всезагальної слов'янської мови» [73, с. 4]. В його розумінні термін «панславізм» означав передусім культурну інтеграцію слов'ян, які проживали на території Австрійської імперії [169, с. 5].

Один з найвидатніших діячів чеського культурного відродження Й. Юнгман висловлювався про бажання загальної літературної мови для всіх слов'ян, в основу якої було б покладено якусь одну мову, що постійно збагачувалася б за рахунок інших. Твердження Й. Юнгмана про спільну слов'янську мову будувалося на визнанні неминучості прийняття російської мови, як загальнослов'янської, враховуючи політичний авторитет Російської імперії в середовищі слов'ян. Словацький філолог Л. Штур, також готовий був прийняти російську мову як загальнослов'янську мову. Однак діячі «слов'янського відродження» Австрійської імперії вважали, що за наявності

єдиної мови мають зберігатися права окремих слов'янських мов та наріч [78, с. 504].

Поява власних літературних та мовних інтеграційних концепцій супроводжувалася і у південних слов'ян, а саме у ідеології ілліризму, яка передбачала культурне об'єднання південних слов'ян. Ілліризм виник унаслідок національного піднесення хорватського народу. Основними ідеологами ілліризму були хорватські громадсько-політичні діячі: Людевіт Гай, Іван Кукулевич Сакцинський, Янко Драшкович, які виходили з факту етнічної спорідненості всіх південних слов'ян та ідеалу їхньої національної єдності. Вважаючи, що південні слов'яни є нащадками давніх іллірійців, хорватські діячі називали їх іллірійським народом. У зв'язку з цим хорватське національне відродження отримало назву іллірійського руху. Важливим пунктом програми іллірійського руху було культурне та духовне єднання всіх південних слов'ян. Саме з метою культурного об'єднання передбачалося створення єдиної літературної мови, як засади об'єднання майбутньої південнослов'янської нації. Для згуртування нації прихильники ілліризму прийняли за літературну мову не кайкавський діалект Хорватії, а найбільш розвинений і поширений штокавський діалект, на якому говорили всі серби і боснійські мусульмани, що дозволяло подолати мовний рубіж між народами [146, с. 460].

Отже, панславізм формується у першій половині XIX ст. в Австрійській імперії у середовищі слов'янських освічених кіл. Спочатку, ідеї панславістів Австрійської імперії мали тільки культурне спрямування, що детермінувалося намаганням вирішити національні та мовні питання, які пов'язувалися зі спробою асиміляції слов'ян сусідніми народами. Тому, панславістські ідеї Я. Коллара, Я. Геркеля, П. Шафарика можна визначити, як культурний панславізм, який характеризувався об'єднанням слов'ян, для вирішення насамперед культурних (мовних) питань та був реакцією на політику австрійської влади.

В середині XIX ст. в Австрійській імперії ідеї панславізму еволюціонують із культурних питань в політичні. Слов'янські політичні діячі Австрії зробили

спробу розробити політичну програму, яка дозволила б їм отримати значні національно-політичні привілеї в Габсбурзькій імперії або ж увійти до складу загальнослов'янської монархії під егідою Росії [100, с. 38].

Так, політичні ідеї об'єднання слов'ян на чолі із Росією спостерігаються у концепціях словацького літературного діяча Людовита Штура. Він був активним членом студентського гуртка «Літературний союз», який у 1837 р. став «Інститутом вивчення чесько-словацької мови і літератури». За редакцією Л. Штура регулярно виходила газета на словацькій мові «Слов'янські народні новини» [100, с. 103]. Основні свої ідеї, Л. Штур виклав у трактаті «Слов'янство і світ майбутнього» [68, с. 119]. Суть концепції Л. Штура зводилася до створення всеслов'янської монархії на чолі із Росією, де влада монарха не була абсолютною, а обмежувалася представницьким органом влади – Сенатом або Думою. Водночас православ'я залишалося панівною релігією в загальнослов'янській державі. Для того, щоб таке державне утворення існувало на чолі із Росією, на думку Л. Штура, необхідно знищити кріпацтво та жорстокі поліцейські органи влади, відмовитися від зовнішньополітичних союзів з ворогами династії російського монарха. Л. Штур продемонстрував альтернативу Заходу у вигляді романтичного образу Росії, яка повинна стати об'єднуючим центром усіх слов'ян. Він писав: «Нездоланно вабить до себе Росія слов'ян ... росіяни – єдині слов'яни, які зберегли свою самостійність, і тим врятували честь слов'янського імені» [68, с. 49]. Як бачимо, Л. Штур у своїх ідеях на відміну від панславістських уявлень Я. Коллара та П. Шафарика акцентує уже не тільки на культурній інтеграції слов'ян із Росією, а й на політичній. Російська дослідниця Г. В. Рокіна справедливо зазначає, щодо ролі ідей Л. Штур у розвитку панславізму: «Штур і його послідовники подолали легітимізм та аполітичність концепції Коллара і надали словацько-російським зв'язкам відверто політичний характер» [184, с. 8].

Течіями слов'янської панідеології, які мали місце в ідейно-політичній думці Австрійської імперії протягом XIX ст., також були австрославізм та югославізм.

Чеський публіцист Карел Гавлічек-Боровський, а також чеський історик і громадський діяч Франтішек Палацький були першими ідеологами австрославізму. Ф. Палацький вважав, що слов'янські народи поступово повинні були отримати автономію на території Австрійської імперії та завдяки цьому протистояти небезпеці пангерманізму [169, с. 9]. Лідер чеської фракції у австрійському парламенті – Палацький, представив у 1848 р. на розгляд австрославістський проект, за яким територію Австрійської імперії слід було поділити на сім національно-адміністративних областей: австро-німецьку, чехословацьку, польсько-русинську, угорську, румунську, південно-слов'янську, італійську, які надіялися рівними правами і широкими повноваженнями. У компетенції центральної влади залишалися питання зовнішньої політики, міжнародної торгівлі, фінансів, армії, транспорту і зв'язку. Цей проект був відхилений більшістю депутатів у австрійському парламенті через неузгодженість інтересів національних фракцій [87, с. 99].

Ідея політичного об'єднання слов'ян мала місце також в ідеології югославізму, що ратувала за об'єднання всіх південних слов'ян у єдину державу на демократичних засадах. Однак на Балканському півострові значної популярності набули і націоналістичні панідеології — «Великої Сербії» та «Великої Хорватії», творці яких бачили шлях інтеграції південних слов'ян лише під владою одного з народів — сербів чи хорватів, повністю заперечуючи національну та культурну самобутність інших етносів.

З приводу політичного панславізму в межах Австрійської імперії вдало зазначала російська дослідниця А. Григор'єва: «Концепції «слов'янської Австрії» та «Великої Іллірії» були відображенням виключно національної інтерпретації загальнослов'янської ідеї, тобто її, як би альтернативними варіантами. Ці теорії різнилися між собою тільки у виборі центру загальнослов'янського державного об'єднання (австрославісти бачили його в Чехії, прихильники ілліризму – або в Сербії, або в Хорватії)» [100, с. 44].

Отже, ми бачимо, що на території Австрійської імперії панславізм в середині XIX ст. трансформується з культурних ідей в політичні. Це

супроводжувалося формуванням політичних панідеологій, які полягали у політичному об'єднанні слов'ян у межах Австрійської імперії (австрославізм, ілліризм, югославізм), або ж панславістських концепцій, які висували об'єднання всіх слов'ян під главою Росії.

У Російській імперії панславізм формувався з тих же самих ідейних підстав, як у західних і південних слов'ян, розвиваючи проекти західнослов'янських ідеологів. Проте Росія, на відміну від інших слов'янських територій, займала цілком відмінне політичне становище у світі. Маючи величезні ресурси, свою національну традицію, багату історію, самобутню філософію, Росія створила унікальний синтез західного панславізму (панславізму слов'янських народів Австрійської та Османської імперії) та власних суспільно-політичних традицій. До того ж геополітичне становище Російської імперії у світі впливало і на формування російського панславізму, де уявлення про роль і місце російського народу позначилося і на уявлення стосовно провідного місця Росії у справі об'єднання слов'ян [87, с. 127].

На території Російської імперії ідеї слов'янського об'єднання вперше спостерігаються у громадсько-політичному русі першої половини ХІХ століття. У представників течії слов'янофільства у середині ХІХ ст., яка була поширена на території Російської імперії ідеї панславізму починають набувати теоретичного викладу у концепціях М. П. Погодіна, Ф. І. Тютчева та О. С. Хомякова [218, с. 31]. Важливою ознакою течії слов'янофільства стала теза про нездоланність суперечностей між носіями «візантійської» (східно-християнської) культури та представниками «римської» (західно-християнської) цивілізації. Слов'янофіли критикували європейський раціоналізм, який, на їхню думку, був породженням католицької схоластики. На противагу раціоналізму, представники слов'янофільства висували тезу про чистоту православної духовності, яка врятує людство [178, с. 21]. Потрібно зазначити, що поняття слов'янофільство не є синонімом поняття панславізм, адже слов'янофільство, попри значну прихильність до ідей слов'янського об'єднання являється, насамперед, тільки течією російської політичної думки ХІХ ст., яка акцентувала на самобутності

Росії, тоді як панславізм – панідеологія, яка передбачає об'єднання слов'янських народів у політичному, культурному чи економічному плані [152, с. 34]. На території Російської імперії панславізм був популярний не тільки у течії слов'янофілів, але й також знайшов місце у поглядах: анархіста М. О. Бакуніна [99], соціаліста О. І. Герцена [179], а також ліберала В. О. Маклакова [101, с. 146]. У другій половині ХІХ ст. більш виразну політичну складову концепція панславізму отримала в ідеях і проектах російських панславістів: М. Я. Данилевського, В. І. Ламанського та братів Констянтина та Івана Аксакових.

Узагальнюючи висновки сучасних досліджень, можна стверджувати, що пробудженню слов'янської самосвідомості, а також формуванню панславізму сприяли різні історичні чинники. На першому місці слід відзначити вплив Французької революції 1789 р., а також Наполеонівських війн, які поширили основні ідеї [215, с. 35] Великої Французької революції на слов'янські землі. Французька революція, за справедливим зауваженням британського історика Е. Хобсбаума, у принципі подарувала нам політичне розуміння «нації» [216, с. 161]. Подальші за Французькою революцією події в Європі призвели до поширення ідей «свободи, рівності і братерства» у середовищі всіх європейських народів, у тому числі слов'ян. Період Наполеонівських війн 1799-1815 рр. справив ключову роль у розповсюдженні ідеалів Французької революції. Так, унаслідок поразки Австрійської імперії від Наполеона у 1809 р. частина слов'янських земель відійшла до Франції, що справило важливе значення для розвитку національного відродження слов'янських народів (хорватів, словенців і сербів), адже французька влада проголосила рівність слов'янської «іллірської» [146, с. 460] мови з французькою в адміністрації та діловодстві. Було створено 25 нових гімназій та 5 ліцеїв у Загребі та Любляні, а навчання розпочалося вестися слов'янською [146, с. 460]. Французька революція кінця ХVІІІ ст. та Наполеонівські війни вплинули на розгортання громадсько-політичного руху в Російській імперії, в середовищі яких виникли перші організації (ложа «З'єднаних слов'ян», «Товариство об'єднаних слов'ян») в діяльності яких

звучали ідеї об'єднання слов'ян [107, с. 295]. Справедливо на нашу думку вказував угорський історик К. Шандор, який також приділяв величезну увагу Французькій революції, як фактору, що зумовив появу панславізму. К. Шандор зазначав, що Французька революція стала лише каталізатором давно назриваючих процесів: «Слов'янські народи були одними з перших, хто сприйняв ідеали Французької революції, ... панславізм виник через прагнення слов'янських народів до єднання і через бажання об'єднати свої сили для спільної справи» [234, с. 5].

Важливою умовою, яка забезпечила формування ідей панславізму у XIX ст., а також зростання національної та культурної самосвідомості слов'янських народів, стало загострення національних конфліктів, яке спостерігалось на рубежі XVIII-XIX ст. у двох імперіях: Османській та Австрійській. Національні протиріччя спостерігалися на слов'янських землях обох вищезгаданих імперій, що не могло залишити уваги соціальні групи, які проживали на даних територіях. Це підтверджується національно-визвольними рухами християнського та слов'янського населення на Балканах на початку XIX ст. Так, у 1804 р. у Сербії вибухнуло повстання, яке було спричинено свавіллям яничар, які захопили Белградський пашалик у 1802 р. та повністю ігнорували дані привілеї сербам від султана [87, с. 86]. Вищезгадані події не залишили увагою, також, соціальні групи слов'янського походження, які проживали в інших державах, зокрема в Російській імперії.

Ключове місце у становленні панславізму, як окремої політичної ідеології, посідає романтизм та німецька ідеалістична філософія. В даному випадку слід виділити німецьких філософів: Й. Гердера, Г. Гегеля, та Ф. Шеллінга.

Ідеї німецького філософа Й. Гердера про досягнення національної єдності, про братерство народів та про їхнє об'єднання сприяли формуванню глобальних національних ідеологій на території Європи: панславізму, пангерманізму, австрославізму та ілліризму. Йому належать слова про надзвичайну доброту, миролюбність та смирність слов'ян. Він писав: «Вони [слов'яни] були милосердні, гостинні до марнотратства, любили сільську свободу, але були

слухняні і покірні, вороги розбою і грабежів ... готові були краще платити податок, тільки щоб землю їх залишили в спокої, але багато народів, а найбільше німці, зробили щодо них великий гріх» [23, с. 470]. Й. Гердер активно писав про відродження слов'янської нації та пророкував їй велике майбутнє, пояснюючи це так: «Законодавство і політика Європи з часом будуть все більше підтримувати спокійну працьовитість і мирні відносини між народами» [23, с. 471]. Ідея Гердера про «народний дух» [23, с. 535], який існує в традиціях, культурі, історії та мові, зацікавила діячів «слов'янського відродження». Як зазначає Г. М. Лебедева: «Глава про слов'ян викликала великий інтерес серед діячів слов'янського відродження, її передруковували і перекладали на слов'янські мови» [139, с. 79]. Російські дослідники Г. М. Моїсеєва і М. М. Крбец справедливо вважають, що міркування Й. Гердера, як представника німецької культури стали використовуватися для виправдання претензій слов'ян на національно-культурне визнання, на переосмислення їх культурно-історичної ролі в світі [153, с. 81].

В ідеології панславізму знайшла місце також ідея абсолютного «початку» [22, с. 912] Г. Гегеля, який мав величезну популярність в середовищі слов'янських громадсько-культурних кіл. Представники раннього панславізму схвалювали ідею про, те що кожен народ у своїй сутності має свій «початок» [22, с. 913], який відрізняє його від інших народів і становить його специфічну сутність. Розкриття суті народу і змісту абсолютного «початку» і становить його історію. З цього приводу, російський дослідник Б. А. Прокудін вважає, що подібна позиція, спираючись на традиційну свідомість, вела до того, що будь-яка нація чи історична спільність має якийсь початковий ірраціональний генезис, що у випадку панславістів становить «слов'янський дух», який складає єдину мову, релігію, культуру та історію, та стимулює малі народи до об'єднання [178, с. 20].

Ще однією ключовою фігурою, яка значно вплинула, особливо, на позицію панславістів Російської імперії, є постать німецького філософа Фрідріха Шеллінга. Філософія Ф. Шеллінга, яка витіснила за популярністю романтизм Й. Гердера у 30-40-х рр. XIX ст., справила значний вплив на погляди

слов'янофілів, які переосмислювали філософську систему німецького ідеаліста. Ідеї Ф. Шеллінга слугували основою глобальної національної філософії. Так, представник раннього російського панславізму М. Погодін був прихильником шеллінгівської філософії у студентські роки [90, с. 83].

Таким чином, панславізм, як ідеологія, що передбачає об'єднання слов'ян на культурному, економічному, політичному чи лінгвістичному аспектах, вперше формується на початку ХІХ ст. у громадсько-культурних колах слов'янського населення Австрійської імперії. Вперше на території Російської імперії ідеї панславізму з'являються у діяльності масонської ложі «З'єднаних слов'ян та Товаристві об'єднаних слов'ян, а поява окремих панславістських концепцій пов'язується із діяльністю слов'янофілів (М. П. Погодін, Ф. І. Тютчев, О. С. Хомяков) в 1840-х рр., які підтримували тісний зв'язок із чеськими та словацькими панславістами. В Російській імперії політичний панславізм досягає найбільшого розвитку тільки в другій половині ХІХ ст., у зв'язку із діяльністю В. І. Ламанського, М. Я. Данилевського та братів Аксакових.

Отже, виникнення панславізму було зумовлене наступними чинниками. Велика французька революція, яка вперше активізувала інтерес в середовищі європейського суспільства до політичного поняття «нації», а Наполеонівські війни дали змогу це розповсюдити серед слов'янських народів. Німецька ідеалістична філософія та романтизм ацентували увагу на унікальності кожного народу, в тому числі і слов'ян, а процес «слов'янського відродження» – зростання інтересу до літератури, історії, а також традицій слов'ян, давав змогу прослідкувати спільні риси у середовищі слов'янських народів. Загроза національної та культурної асиміляції підштовхувала слов'ян на вироблення ідеології, яка б консолідувала слов'янські народи та забезпечила б їхнє виживання. Відсутність своєї державності у слов'янських народів стимулювало виробленню слов'янами власної панідеології.

1.2. Ідеї панславізму у діяльності масонської ложі «З'єднаних слов'ян» та «Товариства об'єднаних слов'ян».

Велика Французька революція, Наполеонівські війни та участь у них російської армії у першій чверті XIX ст. сприяли активізації у Російській імперії громадсько-політичного руху. Так, у 1821 р. виникло Північне товариство у Петербурзі та Південне товариство у Тульчині, які висували у своїй програмі положення, що суперечили офіційній російській владі [159, с. 229].

Відступ Наполеона з Москви та вдалий похід російської армії підкріплювали центральну роль Росії у слов'янському світі. Чеський філолог Й. Юнгман зазначав: «Перемога над Наполеоном піднесла слов'янський світ і матиме чималий вплив на розвиток і вдосконалення росіян ... тепер ясно також, що музи зведуть свою резиденцію на півночі» [167, с. 38]. У середовищі слов'ян зростала увага до спільної історії, мови та народної творчості. Так, чеський філолог та поет Франтішек Челаковський підготував публікацію «Слов'янські національні пісні» [69], куди поряд з словацькими, чеськими, сербськими, польськими, болгарськими та іншими включив російські пісні. А у 1829 р. ним був створений цикл «Відгомін російських пісень» [70] за мотивами билин про російських богатирів [217, с. 91]. Російські поети також підкреслювали величність слов'янської етноспільноти. У 1818 р. російський поет О. Ф. Воейков, так писав про тогочасні часи: «Друг чесноти, перемоги, слави, / смиренний церкви син, / напіввсесвіту повелитель, / всесвіту визволитель, / свою гідність зазнав слов'янин!» [217, с. 91]. Як бачимо, в першій половині XIX ст. на слов'янських землях Росії та Австрії в освічених колах зростає увага до ролі та місця слов'янських народів у світі.

У 1818 р. на території Російської імперії у Києві виникла масонська ложа «З'єднаних слов'ян», очолювана графом Г. Олізаром. Масонська ложа «З'єднаних слов'ян» налічувала 53 особи, серед яких помітну роль грали поляки. Назва ложі нам вказує на панславістські риси, які швидше за все грали помітну

роль у програмній базі таємної організації «З'єднаних слов'ян». Про панславістські риси і вказує знак ложі, який зображений тамплієрським хрестом із рукостисканням в центрі та надписом «єдність слов'янська». Київська ложа «З'єднаних слов'ян» діяла до 1822 р., а її члени не були задіяні у діяльності «Товариства об'єднаних слов'ян». Вдало, з цього приводу, відмітив російський публіцист Д. Мордовцев, який присвятив статтю ложі «З'єднаних слов'ян» [155, с. 188]: «Але це [відсутність членів ложі «З'єднаних слов'ян» у діяльності «Товариства Об'єднаних Слов'ян»] не заперечує ... припущення, що ідея «Товариства об'єднаних слов'ян» могла вирости на ґрунті масонства, а саме в гуртку членів ложі «З'єднаних слов'ян» [155, с. 188].

Можна погодитися із дослідженням російського історика Б. А. Прокудіна [178, с. 33], який зосередив увагу на ролі масонських лож у поширенні ідей панславізму, і на ті наслідки, які цей факт мав для розвитку «слов'янської ідеї» у Російській імперії. Автор підтверджує тезу про те, що після Наполеонівських війн масонські ложі починають набувати популярності в Російській імперії і саме в них вперше і стала підніматися «слов'янська ідея». Прокудін пише: «... В Росії думка про слов'янську солідарність зародилася в масонській ложі «З'єднаних слов'ян» і декабристських організаціях з тією ж назвою, що висували ідею федерації слов'янських республік, як зовнішньополітичну доктрину російських монархів» [178, с. 33].

У першій чверті XIX ст., виникло Товариство об'єднаних слов'ян, яке сформувалося поступово. Спочатку, навесні 1818 р. на території Російської імперії виникла таємна організація Товариство першої згоди, на основі якої в подальшому формується Товариство об'єднаних слов'ян. Крім морально-етичних завдань заради особистого самовдосконалення, організація ставила перед собою і деякі політичні завдання. Відомо, що члени «Товариства першої згоди» змінили назву організації на Товариство друзів природи, а до програмної бази додали центральне положення про створення «республіки філософа Платона» [160, с. 59]. У 1823 р. з Товариства друзів природи формується організація Товариство об'єднаних слов'ян, яка відкрито декларувала

панславістські ідеї у своїх програмних положеннях. Вона функціонувала на території двох губерній: Волинської та Київської. Її засновниками були брати Борисови (Андрій та Петро) і польський шляхтич політичний засланець Юліан Люблінський. Російський дослідник М. Коробка, одним з перших спробував довести, що політичні положення товариства були пов'язані з панславістськими ідеями, які розвивалися у Польщі після поділів Речі Посполитої [126, с. 225]. Французький історик Ж. Лучіані, вважав, що Ю. Люблінський був ідеологом Слов'янського товариства, автором його «Катехизису» і плану політичного єднання слов'янських народів [231, с. 36]. На нашу думку, справедливо зауважила російська дослідниця М. Нечкіна [159, с. 159], що вплив на ідеологічну базу Товариства об'єднаних слов'ян справив, насамперед, розвиток національно-визвольного руху слов'янських народів на початку ХІХ ст. Чимале значення посідає і специфіка місцевих умов. Адже на Волині, де виникло товариство проживало російське, українське і польське населення, що сприяло появі ідеї зближення слов'янських народів.

На членів Товариства об'єднаних слов'ян великий вплив здійснили праці європейських письменників і мислителів епохи Просвітництва. Так, відповідаючи на питання слідчої комісії, учасники організації: П. Борисов, Ю. Люблінський, В. Бечаснов, М. Спірідов, говорили про внесок на їх погляди праць «просвітників»: Монтеск'є, Вольтера, Гельвеція, А. Сміта, Філанджієрі та Беккарія, а П. Борисов, навіть, робив переклади уривків із робіт Вольтера та Гельвеція, поширюючи їх серед учасників організації [107, с. 299]. Саморозвиток, віра в просвітництво, як засіб до суспільного блага, відстоювання свободи – всі ці ідеї являються доказом впливу поглядів просвітницьких мислителів на учасників Товариства об'єднаних слов'ян.

Основна ідея Товариства об'єднаних слов'ян полягала у створенні у віддаленій перспективі великого федеративного союзу слов'ян. Передбачалося, що членами цього союзу повинні стати такі незалежні республіки: Богемія, Волощина, Угорщина з Трансільванією, Далмація, Хорватія, Молдавія, Моравія, Польща, Росія, Сербія [171, с. 295]. Як бачимо, крім слов'янських республік

передбачалося включити в склад загальнослов'янської федерації і неслов'янські народи: румун, молдаван та угорців, попри це діячі організації ігнорували у складі майбутньої федерації присутність болгар. Це передбачалося передусім рівнем знань і уявленнями членів товариства про слов'янські народи, адже брати Борисови, Ю. Люблінський, І. Горбачевський явно не були знавцями слов'янської етнографії, а їхні уявлення про слов'ян базувалися на особистому спілкуванні, тому учасники організації сприймали угорців, румунів та молдаван, як слов'янські народи [171, с. 306].

Планувалося наділити незалежні республіки особливими повноваженнями, які би враховували специфіку кожної країни. Представники республік повинні раз на рік збиратися на з'їзді у столиці майбутнього союзу слов'ян і обговорювати питання, що представляли взаємний інтерес [159, с. 23]. У «Записках» Горбачевського [63], які фактично є колективною працею, написаною під керівництвом і при найближчій участі засновника товариства Петра Борисова зазначається: «Передбачалося з точністю визначити межі кожної [слов'янської] держави, ввести у всіх народів форму демократичного представницького правління, скласти конгрес для управління справами Союзу і для зміни, в разі потреби, загальних корінних законів, надаючи кожній державі зайнятися внутрішнім устроєм і бути незалежним у складанні приватних своїх законів» [172, с. 13]. Об'єднання по принципу етнічної спільності повинне було забезпечити народам, які в нього ввійшли вільне і рівноправне існування, безпеку від зовнішніх ворогів та економічне процвітання. Але створення загальнослов'янського союзу необхідно було здійснити, тільки тоді, коли слов'янські народи усвідомлять необхідність політичної єдності [172, с. 295].

Отже, кожен зі слов'янських народів мав мати особливу конституцію, що відповідала б її національним традиціям і місцевим умовам. Центром федерації повинна бути столиця великого слов'янського федеративного Союзу, де щорічно слід було проводити з'їзд представників усіх слов'янських республік для вирішення спільних справ. Учасники Товариства об'єднаних слов'ян сприймали федерацію, як потужне політичне об'єднання, зі зростаючою промисловістю і

торгівлею та найбільшими портовими містами. Чотири моря повинні були обмивати берега федерації: Чорне, Біле, Балтійське і Адріатичне. Зберігся навіть символ товариства, який ілюстрував чотири якоря на гербі слов'янської федерації [172, с. 84].

Ідеологи Товариства об'єднаних слов'ян виступали з явно утопічними ідеалами. В ці утопічні ідеали входив і задум створення вільної і рівноправної федерації слов'янських народів, тісно пов'язаний із просвітницькими традиціями товариства. Протягом двох років існування організації план створення всеслов'янської федерації повністю не сформувався в її програмних положеннях. Ідея всеслов'янського об'єднання в програмних положеннях висувалась на далеке майбутнє, тому тільки коли відкривалася можливість включитися у практичну підготовку революції в Російській імперії, ця задача виступала в членів організації на перший план.

Федерація, як форма ідеального державного об'єднання, при широкій самостійності складових частин приваблювала європейських мислителів XVIII ст. і залишилася популярною в подальшому. Федеративну систему устрою Росії відстоювало, як відомо з Конституції М. Муравйова, Північне товариство декабристів [110, с. 329]. Як вважає радянський дослідник І. Достян: «Великий вплив в цьому відношенні, також, надало створення наприкінці XVIII ст., федеративної держави – Північно-Американських Штатів. Приклад Сполучених Штатів Америки, а також і федеративних держав, безумовно, привертав увагу слов'ян» [107, с. 303]. При складанні проекту слов'янського союзу використовувалися й античні зразки федеративних держав. П. Борисов писав: «Федеративний союз слов'янських поколінь, подібний грецькому, але набагато досконаліше, був моїм проектом» [Цит. за: 192, с. 645]. Тому можна припустити, що проєктована Товариством об'єднаних слов'ян держава уподібнювалася античним зразкам республіканської федерації (Ахейська ліга). Відомо, що історія Стародавньої Греції та Стародавнього Риму дуже захоплювала декабристів, породжувала асоціації з сучасністю [94, с. 245]. Грецькі республіки, зокрема, представлялися багатьом з них зразком демократизму. Члени

Товариства об'єднаних слов'ян також були палкими шанувальниками античності. Так, П. Борисов в одному зі свідчень слідчої комісії зазначав: «Читання грецької і римської історії і життєписи великих мужів Плутарха і Корнелія Непота поселили в мені з дитинства любов до вольності і народодержав'я» [74, с. 304]. Отже, при виборі своїх політичних планів керівники Товариства об'єднаних слов'ян використовували приклади федеративного устрою і сучасного їм, і античного типу.

У Товаристві об'єднаних слов'ян, також, було запроваджено складний ритуал прийняття урочистої клятви. Новий член організації клявся на мечі, промовляючи такі слова: «Пройду тисячі смертей, тисячі перешкод, – пройду і присвячу останній подих свободи і братському союзу благородних слов'ян. Якщо ж я порушу цю клятву, то нехай докори сумління будуть першою помстою огидного клятвoporушення, нехай ця зброя звернеться вістря в серце моє і наповнить його пекельними муками, нехай хвилина мого життя, шкідлива для моїх друзів, буде останньою ...» [57, с. 132].

Учасників Товариства об'єднаних слов'ян було близько п'ятдесяти осіб, переважною більшістю яких були безземельні дворяни, офіцери, поручики, підпоручики, прапорщики, юнкера, дрібні військові чиновники. Як бачимо, члени товариства в основному належали до малозабезпеченого дворянства. Більшість членів Товариства об'єднаних слов'ян жили з однієї зарплатні і ще й утримували нею своїх рідних. Наприклад, після арешту одного з членів організації – Бечаснова, його мати залишилася без жодних засобів для існування. Самі члени Товариства об'єднаних слов'ян, як правило, не мали землі, а їх батьки в більшості випадків або були безземельними дворянами, або володіли незначною кількістю землі і селян. Так, засновники товариства, брати Борисови були синами відставного майора 8-го класу, який проживав на мізерну казенну пенсію в 200 рублів на рік [148, с. 45]. Якщо взяти до уваги майнове і соціальне становище членів даної організації, то їх позиція цілком зрозуміла. З цього приводу, російський дослідник В. Павлов пише: «Їм, на відміну від багатьох декабристів з Південного і особливо Північного товариств, не було чого

втрачати. Фінансовим багатством, високими чинами, великими наділами землі, великим числом кріпаків ці люди похвалитися не могли» [159, с. 30]. Відносна рівність соціальних статусів членів організації, а також відсутність виражених авторитетів, робили її цілком демократичним об'єднанням однодумців. В товаристві була поширена практика надавати псевдоніми відомих діячів античності (Протагора, Катона, Сципіона тощо), доказом цього є присутність вищенаведених імен в листах членів товариства. Для конспірації організації, застосовувалися певні правила. Так, при прийомі нових членів правда про дійсне походження організації не розкривалася, до того ж, перебільшувався її кількісний склад і географія функціонування. Цілеспрямовано поширювалася думка, що товариство потужне і має осередки в інших слов'янських землях, хоча це не відповідало дійсності [158, с. 84].

Регламентуючими документами товариства були два невеликих тексти: «Правила об'єднаних слов'ян» («Катехізіс») [54] і «Присяга об'єднаних слов'ян» («Клятвена обіцянка») [57]. Обидва документи були написані П. І. Борисовим. Він писав: «Ні брат, ні Люблінський не брали участь в складанні ... те й інше було його працею, Борисова, Люблінський ж на прохання його тільки перевів їх на польську мову» [86, с. 282].

Основні пріоритети і цінності Товариства об'єднаних слов'ян лаконічно зафіксовані в «Правилах об'єднаних слов'ян» [148, с. 97]. Це був невеликий документ розміром в півтори сторінки, що складався з 17 пунктів. Більша частина тексту це моральні настанови, більшість з яких відображали просвітницькі устремління і бажання до самовдосконалення. Однак, у цьому документі ставилися і ряд соціальних проблем. Так, одне з правил гласить: «Не потрібно бажати собі раба, якщо сам таким бути не хочеш» [54, с. 97]. Це свідчить про негативне ставлення до позбавлення людини свободи і прав. Якщо врахувати, що в літературі того часу слово «раб» використовувалося переважно як синонім слова «кріпак», то стає зрозумілою різко негативна позиція учасників організації до кріпосного права [159, с. 31].

Учасники Товариства об'єднаних слов'ян свідомо виступали за реалізацію власних цілей та ідеалів за допомогою військової сили і державного перевороту. Члени товариства робили ставку на широкі соціальні верстви і не заперечували революцію, як засіб перетворення соціуму і держави. Організація, також, виступала проти будь-якої диктатури як форми правління. За «Правилами об'єднаних слов'ян» [54, с. 98], члени організації не повинні сподіватися ні на кого, а лише на друзів і свою зброю [54, с. 97]. Як бачимо, орієнтація на власні сили, підтримку друзів і наявність зброї виступали на перший план для досягнення цілей.

Незважаючи на радикальність «Правил...» і «Клятви» Товариства об'єднаних слов'ян, діяльність організації носила переважно просвітницький характер. З цього приводу, П. І. Борисов зазначав під час слідства у справі декабристів, що заняття членів товариства фактично зводилися до збільшення кількості членів і саморозвитку в науках і мистецтві [47, с. 64]. На думку білоруського історика Е. Кореня, моральні та просвітницькі ідеї Товариства об'єднаних слов'ян були близькі всім декабристам і більш пізній інтелігенції. Благодійність та збір коштів для звільнення талановитих кріпаків, організація видавничої діяльності, створення навчальних закладів для селян і солдатів, поширення правил морально-етичного характеру, у тому числі і за допомогою мистецтва, активна боротьба проти соціальної несправедливості – були дуже типові для тогочасних декабристів [96, с. 166].

Члени Товариства об'єднаних слов'ян часто контактували із декабристами Південного товариства, що в результаті призвело до злиття організацій. 13 вересня 1825 р. відбулися збори всіх членів Товариства об'єднаних слов'ян, які вирішили за необхідне об'єднатися з Південним товариством декабристів на підставах, запропонованих представником Південного товариства – Бестужевим-Рюмінім. Останнім було виголошено урочисту промову та клятву, в честь знакової події – об'єднання двох організацій [207, с. 102].

Потрібно зазначити, що діяльність Товариства об'єднаних слов'ян здійснила істотний вплив на поширення панславістських ідей на території

Російської імперії завдяки своєму об'єднанню із Південним товариством. І. Горбачевський, який зазначав, що вже у 1824 р. діяльність товариства стала загасати, писав про об'єднання із декабристами Південного товариства: «Це давало надію з новою силою ... трудитися для звільнення всіх слов'янських народів» [24, с. 172]. Центральним моментом є те, що після об'єднання, Товариство об'єднаних слов'ян не відійшло від мети звільнення і єдності слов'янських народів. Колишні члени Товариства об'єднаних слов'ян надіялися, що після перевороту ідеї об'єднання слов'янських народів наберуть нового розмаху, підтвердженням цього слугував той момент, що учасники Південного товариства під час об'єднання не відкидали ідею об'єднання слов'ян, а навпаки, відгукнулися про неї вельми співчутливо, вважаючи її більш віддаленою, ніж мету звільнення самої Росії від кріпацтва і самодержавства. Учасник Південного товариства Бестужев-Рюмін в честь об'єднання із Товариством об'єднаних слов'ян виголосив промову із панславістськими мотивами: «Перетворення Росії неодмінно відкриє всім слов'янським племенам шлях до свободи і благоденства, що з'єднані спільноти зручніше можуть призвести це перетворення, якщо Росія, звільнена від тиранства, буде відкрито підтримувати мету слов'янського союзу – звільнити Польщу, Богемію, Моравію та інші слов'янські землі, засновувати у них вільні-правління і з'єднати всіх федеративним союзом» [Цит. за: 160, с. 104]. Саме активна участь учасників організації Об'єднаних слов'ян у повстанні Чернігівського полку в кінці грудня 1825 – початку січня 1826 року і подальше розкриття їхньої діяльності сприяли популярності панславістським ідеям і подальшому впливу на суспільно-політичну думку в Російській імперії [125, с. 166].

Таким чином, у першій чверті XIX ст., у громадсько-політичному русі Російської імперії спостерігається поява перших організацій, які висували ідеї об'єднання слов'ян у своїй діяльності. Масонська ложа «З'єднаних слов'ян» та Товариство об'єднаних слов'ян були першими російськими організаціями, які відстоювали ідею слов'янського об'єднання. Організації були продуктом ідейної течії «Просвітництва», Великої французької революції, масонського та

декабристського руху в Росії, що в значній мірі проявилось в їхніх ідеях. Найбільше ідеї панславізму спостерігаються у програмній базі Товариства об'єднаних слов'ян, учасники якого виступали: по-перше, за об'єднання низки слов'янських народів у єдину державу, центром якої повинна бути обрана слов'янськими державами-учасницями столиця, по-друге, слов'янські держави, які входили в союз повинні ґрунтуватися на республіканській формі правління, по-третє, формою державною устрою загальнослов'янської держави повинна була бути федерація. Діяльність масонської ложі «З'єднаних слов'ян» та Товариства об'єднаних слов'ян справила суттєвий вплив на формування панславізму на території Російської імперії протягом XIX століття.

1.3. Ідеї панславізму у діяльності слов'янофілів у середині XIX ст.

На середину XIX ст. припадає активізація інтересу до ідеї об'єднання слов'ян у середовищі російських громадсько-культурних діячів. Причини зростання інтересу до панславізму в середовищі російських громадсько-культурних кіл полягають у наступному. По-перше, у середині XIX ст. спостерігається розчарування російських громадсько-політичних груп у позиції європейських держав стосовно Російської імперії, причиною цього була антиросійська позиція (чи нейтральна) провідних країн Європи під час Кримської війни 1853-1856 рр. Так, російський історик М. П. Погодін писав: «Кримською війною ми дізналися, які друзі наші, не лише англійці та французи, а й навіть австрійці та прусаки, з якими ми формували Священний союз і яких боялися турбувати співчуттям до слов'ян» [166, с. 589].

По-друге, панславістські ідеї, які сформувалися в середовищі слов'янських громадсько-культурних діячів Австрійської імперії, завдяки контактам російських громадсько-культурних діячів (М. П. Погодін, О. С. Хомяков, Ф. І. Тютчев) із провідними діячами «слов'янського відродження» (П. Шафарик, В. Ганка, Я. Коллар), потрапляють на територію Російської імперії. Одним з пропагандистів ідей об'єднання слов'ян в Росії був професор російської історії Московського університету Михайло Петрович Погодін, який з другої половини 1830-х рр. активно відвідував слов'янські області Габсбурзької монархії. Після повернення ним були написані записки або листи, призначені російським державним діячам, іноді навіть особам імператорського прізвища, в яких він ділився своїми враженнями про становище слов'ян [148, с. 57].

По-третє, причиною виникнення панславістських теорій в Росії стало поширення в Європі напередодні та в період «Весни народів» 1848-1849 рр. ідей об'єднання етносів. Ці ідеї були висунуті демократичним діячами різних народів і після поразки революції залишалися основною вимогою політичних програм

багатьох народів – Об'єднана Німеччина, Об'єднана Італія тощо. Проведення слов'янського з'їзду у Празі у 1848 р. з метою протиставлення проголошеному німецьким парламентом у Франкфурті-на-Майні об'єднанню всіх німецьких земель Німеччини й Австрії, включно з Чехією також вплинуло на формування перших програм російських панславистів.

По-четверте, важливим фактором було те, що Росія у першій половині ХІХ ст. вважалася однією із найсильніших держав Європи. Адже Російська імперія зіграла ключову роль у розгромі наполеонівської армії у 1828-1829 рр. вона перемогла у війні Османську імперію, а у 1849 р. вона на прохання австрійського монарха придушила угорську революцію. Саме тому Росії, як провідній слов'янській державі відводилася роль визволителя та об'єднувача слов'янських народів [234, с. 10].

Інтелектуальних діячів, які цікавилися панславистськими ідеями та виступали за своєрідний шлях російського народу у 40-х рр. ХІХ ст. стали називати «слов'янофілами». Поняття «слов'янофіл» довгий час не мало точного термінологічного вираження [218, с. 12]. Термін «слов'янофіл» виник на початку ХІХ ст. в ході літературної полеміки, стосовно російської мови, та позначало об'єднання людей на чолі з адміралом О. С. Шишковим та письменником С. Т. Аксаковим, які виступали проти реформи російського літературного стилю, розпочатою новаторами з кола російського історика М. М. Карамзіна. Як зауважує польський історик А. Валіцький, літературне товариство «Бесіда любителів російського слова», на чолі із О. С. Шишковим виступало не тільки в захисті «старого стилю», але і в його ідеології стояло на позиціях консерватизму та націоналізму [90, с. 287]. Російський публіцист В. Белінський вважав учасників «Бесіди любителів російського слова» попередниками слов'янофільства [90, с. 68]. Відмічали роль О. Шишкова у своїй діяльності і самі слов'янофіли. З цього приводу О. С. Хомяков писав: «Втім, ми не соромимося Шишкова і його слов'янофільства. Якими би не темними були його поняття, яким би не тісним було коло його вимог, він багато приніс користі і багато кинув доброго насіння» [63, с. 207].

Слов'янофільство викликало, втім, критичні зауваження багатьох російських мислителів. Так, наприклад, православний богослов П. Флоренський вважав «слов'янофільство потворною кличкою» [60, с. 12]. Російський історик Г. Флоровський вважав термін «слов'янофільство», дуже неточним, що подає привід до непорозумінь і хибних припущень, адже самі слов'янофіли спочатку його не приймали, характеризуючи свій напрямок як «московський», «самобутній», «православно-слов'янський» або ж «слов'яно-християнський» [61, с. 249]. Однак, самоназва «слов'янофіл» була прийнята російським публіцистом та письменником – К. С. Аксаковим. Стосовно поняття «слов'янофіл» К. С. Аксаков писав: «Хто не слов'янин, той, звичайно, не росіянин. Хто сміється над якимись слов'янофілами або славянолюбцями, той, звичайно, сам слов'ян ненавидить, а хто ненавидить рід, ненавидить і вид, хто ненавидить слов'ян – ненавидить і росіян» [19, с. 26].

Першим теоретиком та ідеологом ідей загальнослов'янського об'єднання у діяльності «слов'янофілів» середини ХІХ ст., визнавався М. П. Погодін [170, с. 348]. Польський дослідник А. Валіцький називає його «першим пропагандистом та ідеологом» панславізму на території Російської імперії [90, с. 99]. Характерно, що сам Погодін називав себе носієм панславістської ідеї: «Не приховую, що з молодих років я був довго відчайдушним панславістом» [52, с. 426].

Становлення світогляду М. П. Погодіна припадає на другу половину 1810-х – першу половину 1820-х рр., коли слов'янська тема не тільки потрапляє в поле зору різних груп, наприклад декабристських, а й осмислюється в понятійних рамках «слов'янського відродження»: зарубіжні слов'яни розглядаються як нації, яким належить «відродитися». За ідеями Й. Гердера, які вплинули на формування панславізму, виявилось, що всередині «історичних націй» існує до того часу майже непомічений «народ» зі своїми піснями, звичаями, мовою, одягом, що кількісно становить більшу частину нації і поступово, але все більш наполегливо починає сприйматися, як її невід'ємна частина [208, с. 20]. М. П. Погодін на самому початку своєї академічної кар'єри звертається до

слов'янської тематики, осмислюючи її та звертаючись до витоків слов'янської історії, що виводить його на ідеї слов'янської єдності [206, с. 125]. У 1824 р. він, за дорученням державного канцлера графа М. П. Румянцева, здійснив переклад російською дослідження слов'янського філолога, діяча чеського національного відродження Й. Добровського «Кирило і Мефодій, слов'янські первоучителі» [27]. Велику роль також для Погодіна у дослідженні слов'ян зіграло знайомство з російським істориком та філологом – Ю. І. Венеліном. Погодін, який тісно співпрацював із Венеліном писав: «У 1829 році я надрукував на свій рахунок Болгар п. Венеліна, як твір, який проголосив в перший раз в російській літературі думку про стародавність слов'ян в Європі під іншими іменами до VI століття...» [Цит. за: 206, с. 124].

У першій своїй монографії «Історичні афоризми» [52], яка була опублікована у 1836 р., М. П. Погодін вперше в російській історіографії висловив тезу, яка стала основоположною для слов'янофільства, а саме про принципову відмінність Росії від Західної Європи та наголосив на основних характерних рисах у протилежностях їх походження. Російський слов'янофіл, публіцист Ю. Ф. Самарін, який навчався в Московському університеті де викладав М. П. Погодін, так оцінював його роль у своєму інтелектуальному розвитку: «До Погодіна панувало прагнення відшукувати в російській історії що-небудь схоже на історію народів західних; скільки мені відомо, М. П. Погодін перший, принаймні перший для мене і для моїх товаришів, переконав у необхідності роз'яснення явищ російської історії з неї самої» [Цит. за: 82, с. 5]. М. П. Погодін вважав, що Західна Європа і Росія являють собою дві різні світові цивілізації – західноєвропейську, яка є спадкоємицею Західної Римської імперії, і східноєвропейську, спадкоємицею Східної Римської імперії. Але М. П. Погодін у своїх поглядах протиставляв Західній Європі не тільки Росію, але й весь «слов'янський світ», що чітко простежується в його працях 30-40-х рр. XIX ст. Так, в роботі «Історичні афоризми», М. П. Погодін наголошував на різниці між західноєвропейськими та слов'янськими країнами. Він писав: «У державах західних історія починається перевагою духовної влади над світською, в

слов'янських споконвіку духовна влада підпорядковувалася государям, як і в Константинополі» [203, с. 31].

Протягом 30-40-х рр. XIX ст., М. П. Погодін регулярно відвідував слов'янські території Австрійської імперії, де познайомився з діячами «слов'янського відродження»: П. Шафаріком, Ф. Палацьким, В. Ганкою, В. Караджичем та Я. Колларом. У 1835 р. в Празі, М. П. Погодін зустрівся з П. Шафаріком, який справив на нього сильне враження інтелектуала і натхненника «слов'янської ідеї». Італійська дослідниця С. Маццоні вважає, що панславістські ідеї М. П. Погодіна сформувалися, головним чином, під час його перших подорожей по австрійським і угорським містам, де домінувало слов'янське населення, і саме вплив, зроблений Шафаріком та іншими діячами «слов'янського відродження», активізував в нього інтерес до слов'янства [148, с. 57]. П. Шафарік повідомляв М. П. Погодіну найголовніші літературні, наукові, і політичні новини, що стосувалися головним чином слов'ян в Австрійській імперії. Саме П. Шафарік, який тоді закінчував 1-й том «Слов'янських старожитностей» [65], познайомив М. П. Погодіна із слов'янською інтелігенцією: Я. Колларом, Ф. Палацьким, В. Караджичем тощо. Вплив слов'янських діячів Австрійської імперії на Погодіна знайшов відображення в одному з перших номерів «Московитянина» за 1841 р.: «Москвитянин вважає своєю місією поширювати в Росії відомості про племена слов'янські, які складають третину всього європейського народонаселення» [48, с. 2].

За результатами перебування в Австрійській імперії М. П. Погодін виклав свої спостереження на практичну площину, відправивши доповідну записку міністру народної освіти С. С. Уварову. У своїй записці С. С. Уварову, він сформулював позицію, яка багато в чому залишилася незмінною аж до кінця його життя, пропонуючи довгострокову програму, націлену на протистояння Австрійській імперії. Він вважав Австрію слабкою державою зі своїми внутрішніми проблемами: «Австрійський уряд жваво відчуває небезпеку, яка загрожує йому з боку слов'ян, і вживає всіх заходів, щоб відвернути її, але

здається, що ці заходи, із надією на успіх в даний час, тільки нагромаджують грозу, яка повинна рано чи пізно вибухнути над ним» [50, с. 16].

Водночас, М. П. Погодін пояснював С. С. Уварову, чому про силу «слов'янського світу», яку він вказує, нічого невідомо в Європі: «Положення Австрії в Європі не знають, тому що не знають слов'янських говірок, і отже, не можуть зважувати, розуміти сьогоdnішнього руху ... Двадцять мільйонів ворожого племені всередині держави вислизає від їхньої уваги» [50, с. 21]. Наголошуючи на проблемах в Австрійській імперії, М. П. Погодін закликає російський уряд взяти ініціативу у свої руки: «Австрія, кажуть, боїться найбільше Росії, якій, без її відома, симпатизують всі слов'яни аж до Адріатичного моря ... Слов'яни впевнені, що російський уряд таємно їм сприяє, і що тільки політичні обставини заважали йому до цих пір виявити ясніше свої думки» [50, с. 22].

Звертаючись до культури, М. П. Погодін і тут проявляє увагу до національних інтересів слов'ян, не ігноруючи їхній регіональний аспект. Так, стосовно українців, які проживають на східних кордонах Австрійської імперії, він рекомендував: «В очікуванні сприятливих випадків ... підтримувати їх виникаючу літературу періодично, через другі, треті руки: доставляти допомогу авторам, друкувати книги, призначати премії на задані теми по історії, мові, посилати в бібліотеки російські книги, сприяти створенню лексикону, граматики, збору переказів, пісень» [50, с. 27]. Відносно чехів М. П. Погодін пропонував, зокрема, надати їм фінансову підтримку, аналогічно і у відношенні словаків.

М. П. Погодін, слідом за Я. Колларом, сутність панславізму, вбачав в ідеї слов'янської взаємності, у визнанні духовної спорідненості між слов'янськими народами на основі єдності мови і віри. Слов'янська єдність має спиратися на розумінні історичної місії Росії, як визволительки і збиральниці слов'янських народів для протистояння «понімеченій» Європі [52, с. 103]. Він не відходив від ідеалізації міжслов'янських взаємин, а оперував утопічною ілюзією, яка супроводжувалася у його міркуванні про передбачуваний слов'янський союз,

фігуруючи під назвами Дунайський, Слов'янський, або ж Європейський, який би включав Болгарію, Богемію, Боснію, Герцеговину, Моравію, Сербію, Словаччину, Словенію, Чорногорію, українську Буковину тощо. Пропагуючи ідею слов'янської взаємності, він розгортав цілу програму внутрішньосоюзних відносин, прописуючи принципи невтручання у внутрішні справи один одного. Правда, механізм державного функціонування союзу виглядає в його проектах невизначено, а території, які входили в нього повинні управлятися самі собою, без будь-якого втручання з боку, але з неодмінним заступництвом Росії, при верховному керівництві Константинопольського сейму. Саме Константинополь, М. П. Погодін вважав майбутньою столицею Слов'янського союзу, а основною мовою спілкування – російську [50, с. 16].

Одним з перших, хто також, проявив інтерес до ідей слов'янського об'єднання в Росії, був російський поет, філософ, ідеолог слов'янофільства – Олексій Степанович Хомяков. У своїй статті «Про старе і нове» [62, с. 458], написаній у 1839 р., О. С. Хомяков вбачав переваги слов'яно-православного світу перед західним, перш за все в православ'ї, яке повністю відображає суть християнства, що стало, на його думку, вищою формою релігійної ідеї про першість, верховенство моральної свободи. Крім того, «слов'янський світ» висувається завдяки таким своїм якостям, як смиренність, миролюбність і сприйнятливність до чужого. В якості лідера слов'яно-православного світу, О. Хомяков розглядав Росію [62, с. 516]. О. С. Хомяков поставив питання про сутність російської історії, що означало для нього питання і про самостійність російської культури. Альтернатива, пропонована О. С. Хомяковим в статті «Про старе і нове», може бути сформульована так: якщо ж російська історія демонструє багаті плоди культурного розвитку, то потрібно усвідомити свої національні традиції і побудувати життя на основі досвіду минулого. О. С. Хомяков висуває задачу створення російської самобутньої культури на основі принципу народності [63, с. 23]. Суть «російської ідеї», тобто історичного завдання Росії, О. С. Хомяков бачив не в розриві із Заходом і не в боротьбі і протистоянні слов'яно-православної цивілізації і західноєвропейської, а в

самостійному і критичному засвоєнні результатів західноєвропейської освіченості, в поверненні до справжніх соборних засад російської громади з її релігійністю [62, с. 467].

Проблематику «слов'янської ідеї» О. С. Хомяков розкриває у статті «Слов'янське і православне населення Австрії», яка була написана у 1845 році [105, с. 44]. Об'єктом критики в статті виступає Австрія, яка, для О. С. Хомякова, позбавлена морально-історичних коренів цивілізації, а також населена пригнобленими слов'янами. Особливо, О. С. Хомяков наголошує на процесі онімечення слов'янських народностей Австрії та перешкоджанні їх самобутнього розвитку, що є принципом державної політики Австрійської імперії. Він пише: «За 5 століть Лейпциг говорив по-слов'янськи – за 60 років вдала і вільна слов'янська пісня ще лунала в Помор'ї Віденським, де тепер чути одне крякання німецької мови» [Цит. за: 105, с. 45]. У свою чергу Хомяков, висуває на противагу Австрії Росію, яка являє собою принципово інший тип державності, де кожна народність залишається в безпеці та забезпечується рівними правами.

Значне місце тема слов'янської єдності посідає у поетичній творчості О. С. Хомякова. На думку російського дослідника Л. Рижкова [185, с. 154], поетичну творчість Хомякова можна визначити за двома періодами: романтичним і слов'янофільським, де кордон між ними умовно визначається 1839 роком, коли було опубліковано його вірш «Росії» [64, с. 45]. З середини 30-х рр. ХІХ ст., в поезії О. С. Хомякова значне місце займала тема Росії [64, с. 78] («Ключ», «Острів»), яка співіснувала з образом «орла» [115, с. 73], що символізував ідею слов'янського визволення і єдності. В 1832 р. Хомяков написав вірш «Орел» [64, с. 178]. Під орлом поет мав на увазі Росію, яку він закликає протягнути руку допомоги поневоленим братам-слов'янам: «І чекають окуті брати, / Коли ж поклик почують твій, / Коли ти крила, як обійми, / Протягнеш над слабкою їх главою ...» [64, с. 345]. Слова «орли» і «брати» стають ключовими орієнтирами у визначенні ідейного підтексту вірша.

На 40-і рр. XIX ст. у поетичній творчості О. С. Хомяков панславизм займає одне з центральних місць. Його вірші, у цей час, пов'язані між собою ідеєю про об'єднання слов'ян, з'явилися завдяки зустрічі Хомякова із прихильником православного відродження в католицькій Чехії – Вацлавом Ганкою. Ганка виступав за союз з Росією, приймаючи державний устрій цієї країни. Російська дослідниця М. Карушева-Єлепова в статті «О. С. Хомяков і Вацлав Ганка» зазначає: «Хомякова і Ганку об'єднувало, перш за все, гаряче слов'янолюбство і ставлення до слов'янства як єдиного цілого» [121, с. 288]. У своєму вірші «Не пишайся перед Белградом» [64, с. 247], який був написаний у Празі, О. С. Хомяков трактує слов'янську ідею як об'єднання братніх народів на засадах віри, рівності і свободи. Для О. С. Хомякова національна рівноправність полягала, перш за все, у відмові від загальнонаціональної гордості Росії перед слов'янськими народами, адже, на його думку, її історична місія зводилася лише у визволенні слов'ян, і не більше того [63, с. 152].

У поетичній творчості О. С. Хомякова поняття «брати» і «братство» займали одне з головних місць. Використання слів «брати» чітко простежується у таких рядках поета: «Згадаймо: ми рідні брати, / Діти матері однієї, / Братам братські обійми, / До грудей груди, рука з рукою!» [64, с. 125]. Як зазначає Л. Рижков: «Якщо ми звернемося до використання слів «брати» і «братство», (у творчості Хомякова) то цілком простежимо їх двосторонню функціональну спрямованість: це і пафосно-риторичні атрибути поетичної відозви з одного боку, і програмно-ідеологічні категорії слов'янофільської доктрини з іншого» [185, с. 155].

У 30-40-х рр. XIX ст., панславистські ідеї висловлював російський поет та публіцист Ф. І. Тютчев. Вперше ідея слов'янського об'єднання у нього зустрічається у його вірші «Альпи» [56, с. 112], який був написаний у 1830 р. У цьому вірші, ми можемо чітко простежити думку про спорідненість слов'янських народів та ідею про звільнення всіх слов'ян, яка виходить від старшого з братів, тобто Росії. Ф. І. Тютчев писав: «Крізь блакитний морок ночі / Альпи снігові дивляться / Змертвіння їх очі / Льодистого жахом тхнуть. <...> / Але Схід лише

зачервоніє, / Чарам згубним кінець – / Перший в небі проясниться / Брата старшого вінець ... » [56, с. 112]. Тютчев називав Росію «Другою Європою», тим самим стверджуючи її рівність (в силі і політичному значенні) і в той же час відмінність від Західної Європи [219, с. 88]. На його думку, Російська імперія володіє колосальним потенціалом, який, в разі успішної реалізації, може забезпечити їй перевагу над західною сусідкою і домінуюче становище на континенті. Отже, як бачимо, Ф. І. Тютчев розглядав «Дві Європи» як потенційних конкурентів.

У своїй діяльності Ф. І. Тютчев представляв ідеалістичну картину глибокої єдності слов'ян. Він вважав, що вся історія Росії, починаючи з XVI ст., – це історія єднання. Ф. І. Тютчев писав: «Справжній панславизм в масах. Він проявляється при контакті російського солдата з першим зустрічним слов'янським селянином – словаком, сербом, болгариним і т.д., навіть мадяром ... Всі вони згодні у своєму ставленні до німця» [Цит. за: 124, с. 187]. Таким чином, Ф. І. Тютчев говорив про потенційне об'єднання всіх слов'янських народів проти Заходу, так як світ цих народів в моральному відношенні неподільний, що у баченні поета являлося колосальною перевагою Росії над Західною Європою. Він вважав, що рано чи пізно на ґрунті слов'янської історичної єдності відбудеться об'єднання всіх слов'янських народів. Кордони слов'янської держави він визначав так: «... Від Нілу до Неви, від Ельби до Китаю, / Від Волги по Євфрат, від Гангу до Дунаю ... / Ось царство російське ... і не пройде довіку, / Як то провидів Дух і Данило передрік» [56, с. 152]. Столицею цього державного утворення повинно було стати, на думку Тютчева, місто Константинополь.

Потрібно зазначити, що Ф. І. Тютчев абсолютно виправдовував будь-які завоювання Росії, відносячи всі нероманські і негерманські народи до «Східної Європи». Будь-яка анексія територій здавалася Ф. І. Тютчеву абсолютно закономірною, тому що вона була не чим іншим, як своєрідним втіленням прагнення слов'янських народів до єдності з Росією. Ф. І. Тютчев, також, не схвалював різні національно-визвольні рухи на території Російської імперії. Так,

вірш Ф. І. Тютчева «Як дочку рідну на заклання ...» [56, с. 120], написаний 1831 р., виспівує придушення бунтівної Польщі, боротьбою за збереження цілісності слов'янської держави під проводом Російської імперії: «Інша думка, інша віра / У російських билася в грудях! / Гроза рятівного прикладу / Держави цілість дотримати, / Слов'ян рідні покоління / Під прапор російський зібрати / І звістку на подвиг просвіти / однодумців, як рать» [56, с. 152].

Серйозний вплив на творчість Ф. І. Тютчева справили контакти із слов'янською інтелігенцією Австрійської імперії, насмперед знайомство у Празі із В. Ганкою. У вірші «До Ганки» [56, с. 148], присвяченому знайомству Ф. І. Тютчева з В. Ганкою, звучить заклик до культурного зближення та смуток стосовно історичної розрізненості слов'янських народів: «Іновірець, іноземець / Нас розсунув, розламав: / Тих обез'язичив – німець, / Цих – турок осоромив. / Ось серед цієї ночі темної, / Тут, на празьких висотах, / Добрий чоловік рукою скромною / Засвітив маяк у пільмах. <...> / І рідного Слова звуки / Знов зрозумілі стали нам, – / Наяву побачать онуки / Те, що снилося батькам!» [56, с. 148].

Таким чином, у середині XIX ст., ідеї панславізму з'являються у творчості слов'янофілів, які виступали за своєрідний шлях розвитку Росії, та симпатизували ідеям об'єднання слов'янських народів. Основними факторами, які сприяли появі панславістських ідей у середині XIX ст. у діяльності слов'янофілів були: по-перше, тісні контакти частини російських громадсько-культурних діячів із представниками «слов'янського відродження» Австрії, які, як ми зазначали вище, вперше здійснили теоретичний виклад ідей панславізму; по-друге, нейтральна та ворожа позиція європейських держав на міжнародно-політичній арені у середині XIX ст. щодо Російської імперії, розцінювалася слов'янофілами, як процес протистояння західноєвропейської та східноєвропейської цивілізації; по-третє, військова могутність Росії, попри велику кількість ворогів на політичній карті Європи, вважалася єдиним засобом для визволення всіх слов'янських народів з-під чужоземної неволі.

У середині XIX ст., слід виділити інтелектуальну діяльність М. П. Погодіна, О. С. Хомякова та Ф. І. Тютчева, як найактивніших

пропагандистів ідей всеслов'янського об'єднання в Росії у цей час. В їхніх панславістських поглядах простежується декілька важливих спільних моментів, які здійснили ключовий внесок в еволюцію панславізму в Російській імперії. По-перше, теза про відмінність Західної Європи від греко-слов'янського світу та їх цивілізаційне протистояння, стала центральною у діяльності слов'янофілів середини XIX ст. По-друге, у слов'янофілів простежується ідея про верховну роль Росії в об'єднанні слов'янських народів. По-третє, слов'янофіли М. П. Погодін, О. С. Хомяков, Ф. І. Тютчев включають в кордони всеслов'янської держави, неслов'янські народи: греків, румунів, угорців та ін., наголошуючи на їхній цивілізаційній наближеності до слов'янського світу.

Розділ 2

Розвиток панславізму у другій половині XIX століття.

2.1. Концепція «трьох світів» та панславістські погляди В. І. Ламанського.

Однією із центральних постатей, яка була прихильником панславістських ідей у другій половині XIX ст., був російський історик, філолог, славіст, публіцист, лідер Слов'янського благодійного комітету В. І. Ламанський. Він усе своє життя присвятив вивченню слов'янської проблематики в науці. Низка його наукових робіт і публіцистичних праць присвячена дослідженню слов'янських мов, історії, етнографії, політики та літератури. Його наукова діяльність у дослідженні слов'ян та панславістські ідеї сприяли формуванню кола прихильників [102] і критиків [141] його поглядів [188].

В. І. Ламанський навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, був учнем академіка І. І. Срезневського, впродовж багатьох років викладав в університеті весь комплекс «слов'янських» дисциплін – мовознавчих, історико-літературних тощо. Своїми полемічними статтями в періодичних виданнях: «*Русская беседа*» [38], «*Отечественные записки*» [37], «*Журнал Министерства народного просвещения*» [39], «*Живая старина*» [32]; в газетах «*Голос*» [35], «*День*» [42], «*Новое время*» [44] і багатьох інших спеціалізованих наукових і громадських виданнях [34], – він порушував інтерес до проблем вивчення слов'янської історії і філології та до стану слов'янських народів у середині XIX ст. Ламанський став активним організатором слов'янського з'їзду в Росії у 1867 році. Під час Східної кризи [122, с. 159] 1875-1878 рр. він був найактивнішим захисником незалежності балканських слов'ян в російській пресі та активним учасником Санкт-Петербурзького Слов'янського благодійного товариства.

У поглядах Ламанського, центральне місце приділялося слов'янам, які, на його думку, мали власний шлях розвитку на глобальній політичній арені Європи. В. І. Ламанський вважав, що для того, щоб зайняти одне з провідних місць у Європі, слов'янам слід вести важку боротьбу зі своїми суперниками, в якій політика буде грати другорядну роль, а на перший план виступав би культурний аспект. Тільки пробудження національної свідомості у слов'янських народів і стрімкий розвиток власної культури допоможе їм здобути перемогу у боротьбі цивілізацій. У своїх статтях «Із записок про слов'янські землі» [36] і «Національності італійська і слов'янська в політичному і літературному відношенні» [37], Ламанський дійшов до висновку, що розвиток культури слов'ян повинен здійснюватися за підтримки Росії, завдяки якій розрізнені слов'янські спільноти інтегрувалися би в єдиний культурний простір. Тільки у російській культурі, яка становить собою мистецтво, поезію, літературу, слов'яни отримають захист своїх національних інтересів, а також відчують потребу вивчати російську мову і літературу.

Ламанський зазначав, що паралельно із розвитком людства спостерігається посилення мовного різноманіття, разом із постійним формування нових мов, що призводить до ізоляціонізму народів, який затрудняє їх комунікацію і тим самим, розвиток [145, с. 213]. Ламанський висуває спосіб вирішення проблеми ізоляціонізму слов'янських народів: «Для протидії цьому руйнівному природничому аналізу, історія людства викликала ігемонію, мистецьке припущення відомих нарідів, так сказати, створення особистої аристократії між мовами ... Ігемонія відомих мов або нарідів є великим благом історії, неодмінною умовою та першочерговою вимогою до прогресу, адже без цієї рятівної ігемонії людство дійшло б до того, що на всій земній кулі кожна група в декількох сотнях душ мала б свою особливу мову і не розуміла іншу, їй сусідню, групу» [134, с. 17]. Ясно, що роль такого роду гегемона у слов'янському світі для Ламанського повинна виконати російська мова, якій слід стати загальнослов'янською літературною мовою. Ось, як він сам це пояснює: «Серед цієї безлічі різних літературних і нелітературних, слов'янських та іноземних

говірок, виступає в світі греко-слов'янському могутня і багата мова російська, панівна, державна мова світової держави, прямий і єдиний законний спадкоємець давньослов'янської писемної мови ... Для всіх цих слов'янських народностей і численних інородців знярядям обопільного розуміння і взаємного зв'язку, загальним дипломатичним органом і навіть мовою вищої освіченості може бути тільки мова російська» [37, с. 92]. Як вважав Ламанський, на всіх історичних етапах саме спільна мова опинялася втіленням прагнення до об'єднання. На початковому етапі історії слов'янства таку об'єднавчу роль грала церковнослов'янська мова, яка стала виразом потреби слов'ян у духовній самостійності [41, с. 213]. Тому, Ламанський писав про те, що св. Кирило і Мефодій були першими творцями слов'янської єдності. «Вони [св. Кирило і Мефодій], він пише, розкрили слов'янству вселенську ідею і з слов'янства ж взяли матеріал і створили форму для її втілення» [33, с. 639].

Наступником стародавньої церковнослов'янської мови у період нового часу, як вважав Ламанський, є російська мова. Перевага російської мови, серед усіх слов'янських мов полягає в її універсальності, внаслідок великого впливу на неї церковнослов'янської мови. В свою чергу, забуття загальної літературної мови призводить до ослаблення слов'янських народів. Отже, відновлення літературної єдності через введення загальної літературної мови, в даному випадку російської, буде набуттям слов'янами своєї геополітичної значущості. Як писав Ламанський: «З прийняттям російської мови всі ці дрібні, слабкі племена долучаються до одного великого цілого, беруть участь у всіх інтересах і вигодах літератури і освіченості вісімдесятимільйонної світової держави, стають діяльними членами особливого історичного світу, набувають можливість з успіхом боротися проти іноземних впливів, особливо німецького та італійського, як найбільш небезпечних, і разом з тим при поширенні російської мови в освічених класах для цих менших нарідів слов'янських зберігається ще велике поле для літературної обробки» [33, с. 691].

Ламанський пропонував свою програму для поширення російської мови в якості загальнослов'янської. Він сподівався, що в Сербському князівстві, як в

державі автономній від Османської імперії і самостійній у внутрішніх справах, в середніх і вищих навчальних закладах буде запроваджено викладання російської мови, літератури та історії, адже інші слов'янські землі, що входили до складу Австро-Угорщини і Османської імперії, не мали можливості впровадити це на своїй території. Важливим заходом, для Ламанського, вважається створення в Росії слов'янських бібліотек, пропонуючи провести опис всіх слов'янських книг Імператорської публічної бібліотеки, бібліотеки Академії наук, Санкт-Петербурзького університету, Генерального штабу і створити в них слов'янські відділення. Після запропонованих рішень, вчений припускав видання «Слов'янської бібліотеки» енциклопедії, яка охоплювала б праці з мовознавства, літератури та історії зарубіжного слов'янства, також не менш важливим запровадженням він вважав створення загальнослов'янського словника [189, с. 266].

У власних поглядах, Ламанський, також чітко виокремлював поняття: «народ» і «нація». На його думку, народ може трансформуватися в націю, якщо у нього присутня загальна літературна мова, і самостійний державний устрій. Він писав: «Не кожна народність є або може бути нацією. Ніхто не стане заперечувати народностей самоїдів, лопарів, карелів, зирян, бурят, черемисів, чувашів, мордвин і т. д., але всі ці народи не становлять самостійних націй, а належать до нації російської, точно так само як баски у Франції або залишки кельтів в Англії, по народності не французи і не англійці, але належать до французької або англійської націй» [Цит. за: 189, с. 77].

Наступним моментом у панславістській концепції Ламанського є ідея протистояння цивілізацій, насамперед, греко-слов'янської та романо-германської. Проаналізувавши праці кількох поколінь німецьких вчених, письменників і публіцистів різних шкіл і напрямків, об'єктом дослідження яких були слов'янські народи, Ламанський у своїй докторській дисертації «Про історичне вивчення греко-слов'янського світу в Європі» [41, с. 245] передбачав неминучий конфлікт Росії з Німеччиною, основною причиною якого будуть претензії останньої на території слов'янських народів. Він вважав, що в

німецькій свідомості, насаджується уявлення про те, що слов'янські народи «низькі» в культурному плані, не здатні до самостійного життя і народжені, щоб підкорятися [41, с. 122].

Ламанський протиставляв духовну єдність слов'ян, створену на основі спільної писемності та духовної культури, єдності, яку створено західноєвропейською цивілізацією. Прикладом західноєвропейського варіанту об'єднання він справедливо вважав імперію Карла Великого, яка будувалася на силовому підпорядкуванні народів, унаслідок чого незабаром після його смерті об'єднання розпалося. Тому він вважав, що однією з особливостей, яка відрізняє романо-германську Європу від слов'янського світу є прагнення до насильства. Слов'янам, на його думку, притаманний потяг до єдності, що ґрунтується на добровільності та усвідомленні спільності історичної долі, що виключає будь-яку форму примусової політики у вигляді грубої асиміляції і підпорядкування [176, с. 639].

Однак у розвитку культури та історії романо-германського світу та греко-слов'янського, Ламанський бачив дві основні відмінності. По-перше, він вважав, що перед слов'янською культурою стояло завдання відродження народної самосвідомості. По-друге, він акцентував увагу на відмінності у просвітницькому віці германо-романського і слов'янського світів [177, с. 634]. Так, заснування першого російського університету відноситься до 1755 р., а більшість вищих навчальних закладів відкриті у Російській імперії лише в XIX ст., тоді як Західна Європа вже у Середні віки мала до 30 університетів в Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Англії, Німеччині. Крім відмінностей у віці, західноєвропейська і слов'янська освіти відрізняються, вважав Ламанський, характером свого внутрішнього історико-етнографічного змісту: оскільки слов'янська освіта піддавалася різним історико-етнографічним впливам (романо-германським, азійським), вона відрізняється великою різноманітністю внутрішнього складу та організацією навчально-виховного процесу [177, с. 264].

Погляди Ламанського значно доповнилися новими ідеями у його праці, виданій у 1892 р., «Три світи Азіатсько-Європейського материка» [44], у якій йде

мова про зміцнення Німеччини та її претензії у другій половині XIX ст. на культурно-політичну гегемонію в Європі, що означало для Росії необхідність підготовки до неминучого конфлікту з усією Європою. У цьому творі Ламанський, виступає проти європоцентризму, наполягає на рівноправності цивілізацій. Кожна з цивілізацій для нього є самостійним історичним організмом, який розвивається у своєму темпі і послідовно проходить періоди дитинства, юності, мужності і старіння. Ламанський розширює цивілізаційне поле до трьох цивілізацій: романо-германської, греко-слов'янської та азійської. На його думку, греко-слов'янський світ це «Середній світ», між романо-германською та азійською цивілізаціями [44, с. 123].

Окреслюючи межі «Середнього світу», Ламанський відмовляється від методологічної суворості. Починаючи з визначення східних кордонів, Ламанський з упевненістю включає в ареал греко-слов'янського світу російські володіння в Азії в силу географічних і етнологічних причин. Ключовим для Ламанського є етнологічний фактор - переважання на азійській території Російської імперії унаслідок колонізації російського елементу однієї віри і однієї мови, що дає підставу включити азійські володіння до складу «Середнього світу». З приводу єдності азійських та європейських володінь Росії, Ламанський писав: «Азійські володіння Росії різко відрізняються від азійських володінь власне Європи ... Між східними та південними околицями європейської Росії і західними і північно-західними окраїнами російської Азії, власне кажучи, не існує ніяких суворих і різких відмінностей і протилежностей ні в географічному, ні в етнологічному, ні в історико-культурному відношенні» [33, с. 8].

Ламанський наводить приклади у російській історії взаємовпливу росіян і кочових народів Азії. Він акцентує увагу на численних фактах змішаних шлюбів, переселення слов'ян і монголів, хрещення монголів тощо, вказуючи на вплив монголів на російську культуру [33, с. 158]. «Ми переконані, – зазначав він, – що читачеві не покажеться парадоксом, якщо ми скажемо, що неволя татарська, шкідлива для росіян багато в чому, не стиснула, однак, їх міжнародних зносин, у крайньому разі з Азією, і навіть розширила їх» [44, с. 53]. Звертаючись до

періоду Великого переселення народів, Ламанський наводить факти участі слов'янських племен у походах гунів: «Брутальність і жорстокість гунів не можуть у жодному випадку служити спростуванням вірності припущення, що в рядах їх брали значну участь слов'яни» [145, с. 149]. Завдяки допомозі гунів, слов'яни звільнилися від панування готів і змогли розселитися на більшій частині Східної Європи і в Прибалтиці [40, с. 450].

У своєму історичному розвитку «Середній світ» також відчував значний вплив спочатку з боку візантійської культури і східного християнства, а вже потім монголів і західноєвропейської цивілізації. У листі до І. С. Аксакова, Ламанський писав: «Недарма ми прожили Петровський період, ми загартували себе, ми підпорядковувалися і йшли в німецьку неволю не дарма, як не дарма увібрали в себе татарщину і візантійщину. У голові паморочиться, як подумаєш про наш майбутній вплив на азійський Схід» [49, с. 15].

На західному напрямку, «Середній світ» охоплює все західне слов'янство, у південному – території меж проживання південних слов'ян та й інших народів Балкан, які мають відношення до православ'я, включаючи румунів і греків [173, с. 125]. Варто звернути особливу увагу, що землі на заході, населені слов'янськими народами, але при цьому знаходяться в політичному підпорядкуванні у європейських країн, Ламанський також відносив до «Середнього світу», вважаючи природні та етнічні кордони більш важливими, ніж штучні політичні. Водночас на сході і півдні він відносив до «Середнього світу» і території, населені не спорідненими слов'янам народами, але які знаходяться під політичним контролем Російської імперії. Такий подвійний підхід Ламанський пояснював наступними аргументами. На його думку, стикаючись з європейською культурою, слов'янам, проте, вдається зберегти свою народність і свою унікальність, у зіткненні з чужою культурою у них прокидається усвідомлення національної єдності. Тому землі, за географічними і етнічними факторами, які не є слов'янськими, але знаходяться у підпорядкуванні у слов'ян, Ламанський пропонував вважати частиною «Середнього світу» [97, с. 148].

Отже, визначаючи кордони «Середнього світу», Ламанський не виділяє в якості домінуючого фактору релігійну чи етнічну приналежність, а чинник історико-культурної спільності народів, за яким до складу «Середнього світу» можна включити і сирійських християн, і вірмен-монофізитів, і угорців-католиків, які не були ні слов'янами, ні православними, але протягом століть перебували під взаємним впливом [176, с.77]. Визначившись з Європою і Азією, Ламанський міг уточнити межі третьої складової континенту. Він писав, що «Середній світ» включає в себе частину Сілезії, більшу частину Чехії, Моравії, південну Штирію, частину Карантанії, Крайни, графство Тіроль, Істрію, Хорватію, Славонію, Далмацію, Румунське королівство, Сербію, Чорногорію, Боснію та Герцеговину, Болгарію з Румелією, Грецьке королівство з островами, Європейську частину Туреччини з Константинополем, Примор'я Сирії і Малої Азії, прилеглі до Кавказу області Азійської Туреччини з давньо-християнським населенням [44, с. 41]. Б. Прокудін вважає, що панславизм Ламанського був, перш за все, продиктований необхідністю протистояти німецькій експансії, не втратити стратегічних партнерів і потенційних союзників Росії – західних і південних слов'ян, що означало для нього, в першу чергу, основу самозбереження слов'янства і Росії, доказ права слов'ян і їх культури на існування [176, с. 80].

У Ламанського також були сумніви щодо можливості реалізації панславистських ідей на практиці. Ламанський писав: «У наше століття, значні народи в Європі досягли свого об'єднання. Тільки ми, слов'яни, з давніх-давен народ численний, одні залишилися в Європі в своїй старій розрізненості і підпорядкованості. Тисячоліття горя і страждання могли б нас навчити розсудливості, але ми одні тільки не знаємо або не хочемо знати, як нам слід діяти, щоб звільнитися, з'єднатися й утворити народну державу» [Цит. за: 176, с. 74]. Причина невдач слов'ян для Ламанського криється в егоїзмі, який всі інші великі європейські народи, на його думку, давно подолали та володіють незалежністю і могутністю: «Є одна погана сторона в слов'янському характері. Деякі у нас називають її любов'ю до свободи і незалежності. Але по суті це ніщо

інше як крайній егоїзм, який не дозволяє нам визнавати, поважати і шанувати добрі якості в іншому, і охоче підкорятися особистість особистості або особистість цілому, або ціле особистості» [Цит. за: 176, с. 75].

Таким чином, панславистська концепція В. І. Ламанського характеризувалася наступними рисами. У поглядах Ламанського зустрічається ідея слов'янофілів середини ХІХ ст. (М. П. Погодін, Ф. І. Тютчев, О. С. Хомяков) у протистоянні романо-германського та греко-слов'янського світу. Греко-слов'янський світ являється окремою цивілізацією – «Середнім світом». Окремо виділяється теорія «трьох світів», яку складають три цивілізації Євразійського материка: романо-германська, «Середній світ» та азійська. «Середній світ», в якому одну з ключових ролей відіграють слов'яни, характеризується впливом суміжних цивілізацій, як азійської, так і романо-германської. Першочергову роль у об'єднанні слов'ян повинен відігравати культурний аспект, який є найбільш важливим для збереження цивілізаційних цінностей греко-слов'янського світу. Російська мова повинна стати загальнослов'янською, через популяризацію російської літератури, мистецтва та науки у слов'янському просторі.

2.2. Теорія культурно-історичних типів М. Я. Данилевського.

У другій половині XIX ст., ідеї панславізму зустрічаються у поглядах російського філософа та природознавця М. Я. Данилевського. У своїх працях Данилевський висвітлював місце слов'янських народів у Європі та їхній зв'язок із історичним розвитком Росії.

Основу міркувань Данилевського про слов'янську культуру становить теорія культурно-історичних типів, викладена в його праці «Росія і Європа» [26]. У своїй книзі, Данилевський досліджує самотні цивілізації у хронологічному порядку та дає визначення поняттю «культурно-історичний тип». Цивілізацію він розглядає, як культурний тип, який збагачений етнічними, духовно-моральними і релігійними елементами. Особливе значення у своїй ідеологічній концепції Данилевський надає слов'янам і висуває панславістські погляди стосовно майбутнього слов'янського світу.

Данилевський так визначав термін «культурно-історичний тип»: «Будь-яке плем'я або сімейство народів, що характеризується окремою мовою або групою мов, досить близьких між собою, для того, щоб спорідненість їх відчувалася безпосередньо, без глибоких філологічних вишукувань, складає самотній культурно-історичний тип, якщо він взагалі за своїми духовними задатками здатний до історичного розвитку і вийшов вже з дитинства» [26, с. 115]. Формулюючи центральне поняття культурно-історичних типів, Данилевський отримав можливість розвинути і новий погляд на історичний процес людства. Всупереч філософсько-історичним доктринам, які представляли історію, як процес розвитку людства за допомогою прогресу [45, с. 6], Данилевський бачив в історії сукупність характеристик окремих культурно-історичних типів. Він стверджував, що неможливе створення єдиної всесвітньої цивілізації, тому що це призведе до припинення розвитку людства [209, с. 8]. «Небезпека, – писав Данилевський, – полягає не в політичному пануванні однієї держави, а в культурному пануванні одного культурно-історичного типу, яким б не був його

внутрішній політичний устрій. Справжня глибока небезпека полягає саме у здійсненні того порядку речей, який становить ідеал наших західників: у пануванні чи не уявної, а дійсної, настільки люб'язної їм загальнолюдської цивілізації. Це було б рівнозначним припиненню самої можливості будь-якого подальшого успіху або прогресу в історії» [26, с. 425]. Отже, по суті, у вищевказаних твердженнях Данилевського, щодо змісту історичного процесу і про непридатність існування єдиної цивілізації сформульовані основні положення теорії культурно-історичних типів.

Кожен культурно-історичний тип має певні ступені, або фази розвитку. Данилевський наводить аналогію з життєвим циклом людського організму і органічної природи: «Хід розвитку культурно-історичних типів всього ближче уподібнюється тим багаторічним однорідним рослинам, у яких період зростання буває невизначено тривалий, але період цвітіння і плодоношення – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу» [26, с. 116].

Данилевський визначав культурно-історичний тип як певну цілісність, що складається з різних «планів розвитку»: «релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, історичного» [26, с. 85]. Йдеться про цілісність, системи: «цивілізація є поняття ширше», ніж всі плани розвитку, взяті окремо, тому що «цивілізація усе це в собі укладає» [26, с. 189]. Будь-який культурно-історичний тип має закінчення, а основним завданням його життя, на думку Данилевського, є найбільш повна реалізація самобутньої індивідуальності культурно-історичного типу. Суть всесвітньої історії, він бачив у досягненні максимальної різноманітності моделей розвитку [26, с. 116].

У концепції Данилевського декілька культурно-історичних типів не можуть одночасно досягти розквіту: коли один завершує стадію «цивілізації» максимальної реалізації сил, інший тип досягає пори «зрілості» [26, с. 327]. Найважливішим критерієм оцінки самобутньої цивілізації є неповторність шляху розвитку. Висновок про неповторність кожної цивілізації, дозволив Данилевському переглянути питання про роль у світовій історії Росії, яку ніхто

не вважав цивілізацією, а багато хто розглядав, як відсталу країну або в кращому випадку як периферію Європи [120, с. 21].

На думку Данилевського, найважливішим зовнішнім чинником, що детермінує життя етносу, є географічне середовище, однак географічний фактор зберігав свою значимість тільки на ранньому етапі, напередодні народження цивілізації. Він стверджував, що оптимальні географічні умови для появи цивілізації створює середовище, яке прийнятне для існування людини, але перешкоджає розвитку кочового господарства, таким прийнятним середовищем він вважав лісову зону [26, с. 230].

Данилевський виділяв 10 основних культурно-історичних типів: єгипетський, китайський, асирійсько-вавилонно-фінікійський (стародавньосемітський), індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, ново-семітичний (аравійський), германо-романський, (європейський). Окремо він виділяв два американських типи: мексиканський і перуанський, які загинули «насильницькою смертю» [26, с. 88], і не встигли завершити свого розвитку.

Слов'яни, на думку Данилевського, формують окремий культурно-історичний тип, який перебуває в стадії формування, що для слов'янських народів є життєво важливим завданням, адже якщо їм не вдасться сформувати самобутню цивілізацію вони приречені стати «етнографічним матеріалом» для інших цивілізацій (романо-германської), бо тільки культурно-історичні типи є справжніми акторами історії, її активними перетворювачами. Тому, як писав Данилевський: «Для всякого слов'янина: росіянина, чеха, серба, хорвата, словенця, словака, болгарина, – після Бога і Його святої Церкви, ідея слов'янства повинна бути вищою ідеєю, вище науки, вище свободи, вище освіти, вище всякого земного блага, бо жодне з них для нього недосяжне без її здійснення» [26, с. 127].

Єдиною слов'янською країною, в якій вдалося зберегти і зміцнити свою державність, була Росія. Данилевський вважав, що до Росії повинні приєднуватися інші слов'янські народи. Він категорично заперечував

твердження про політичну непридатність слов'ян, приводячи в приклад Російську імперію [26, с. 349]. Для Данилевського, Російська держава, на противагу від європейським державам, є не «механічним», а «органічним» цілим. Моральна особливість російського державного ладу полягає у тому, що російський народ є цілісним організмом [77, с. 94]. Для народів, які розмовляють різними мовами, на його думку, краще менше тісний зв'язок у вигляді федерації або політичної системи держав. Данилевський пропонував проект такого федеративного союзу для всіх слов'янських народів і у своїй праці «Росія і Європа» [26, с. 363]. З цього приводу, він писав: «За етнографічними умовами слов'яни дійсно повинні скласти федерацію, але федерація ця повинна обійняти всі країни і народи – від Адріатичного моря до Тихого океану, від Льодовитого океану до Архіпелагу» [26, с. 363].

Розмірковуючи про принцип об'єднання слов'янських народів, Данилевський дійшов до висновку, що саме федерація, з одного боку, задовольнить потреби окремих народів в наявності власної державності, а з другого – забезпечить єдність слов'янського світу, а провідну роль в ній грати Росія. Як зазначає російський історик О. В. Кузнєцов [132, с. 382], тезу про першість Росії в слов'янському союзі Данилевський вважав відправною точкою своїх міркувань, доказуючи її перевагою як економічного, політичного і культурного потенціалу, так і політичного досвіду російського народу. Данилевський, виходячи зі свого висунутого «закону збереження запасу історичних сил» [26, с. 518], намагався обґрунтувати провідну роль Росії для слов'янства. З його закону випливало, що зарубіжні слов'яни століттями знаходячись у ворожому оточенні, були позбавлені можливості самобутньої етнічної та державної творчості, і тільки Росія, як представник слов'ян, отримала самобутній розвиток, уникаючи максимального впливу Європи. Хоча акцентуючи на провідній ролі Росії в майбутньому загальнослов'янському союзі, Данилевський вважав, що слов'янські країни не повинні перетворюватися на її сателітів, бо для будівництва державності важливе існування деякої різноманітності її членів [26, с. 354].

До складу загальнослов'янської федерації, у концепції Данилевського, повинні були увійти не тільки слов'яни, а й близькі за географічним розташуванням до них неслов'янські народи: греки, румуни, угорці, тому що вони у своєму розвитку наближені до слов'яно-православної цивілізації. А для того, щоб успішно користуватися своїми правами в рамках федерації, її члени, на думку Данилевського загальнослов'янської держави, повинні являти собою досить великі «етнографічні і лінгвістичні групи» [26, с. 156].

Данилевський застерігав проти надмірного дроблення слов'янського світу на дрібні етнічні спільності, адже останні будуть не в змозі виконувати функції повноцінних членів союзу. За Данилевським, загальнослов'янський союз повинен складатися з наступних держав: Російської імперії (до складу якої також будуть включені Галичина і Закарпатська Русь, населення яких, Данилевський відносив до російського етносу), королівства Чехо-Мораво-Словацького, королівства Сербо-Хорвато-Словенського, королівства Болгарського, королівства Румунського, королівства Грецького, королівства Угорського, Царгородського (Константинопольського) округу. Також до складу всеслов'янського союзу Данилевський пропонував включити і Польщу. Участь Польщі в цьому союзі дозволяла, на його думку, задовільно вирішити вибухонебезпечне для Росії польське питання [97, с. 344]. Данилевський приділяв особливу увагу Константинополю, який розглядався ним, як столиця майбутньої федерації. Особливо Данилевський зазначав, що Константинополь не повинен ставати столицею ні Росії, ні якої-небудь іншої слов'янської держави [26, с. 149]. «Константинополь ... повинен належати тому, хто продовжує втілювати в собі ту ідею, якій служила колись Східна Римська Імперія. Як протиположності Заходу, як зародок і центр особливої культурно – історичної сфери ... Одним словом Царгород повинен бути столицею не Росії, – а всього Загальнослов'янського союзу» – писав Данилевський [26, с. 406]. Данилевський підкреслював, що слідом за Східною Римською імперією, Росія виступає і як берегиня православної віри. Православ'я, на думку Данилевського, має стати основною релігією федеративного союзу. Між православною церквою і

державою повинні існувати міцні і тісні зв'язки, проте вони не повинні втручатися у справи один одного.

Данилевський вважав, що нове потужне державне об'єднання зможе протистояти претензіям західноєвропейської цивілізації на панування у Європі. Гегемонія Західної цивілізації є згубною для історичних доль людства, адже може призвести до нав'язування всім без винятку народам європейських цінностей і стандартів. У праці «Росія і Європа» він писав: «Ворожість Європи надто очевидна: вона лежить не у випадкових комбінаціях європейської політики, не у честолюбстві того чи іншого державного мужа, а в самих основних її інтересах» [26, с. 490].

Данилевський був переконаний, що політична могутність слов'янства необхідна, і тільки вона зможе протистояти могутності Західної Європи. Сам же всеслов'янський союз, на його думку, на противагу європейській цивілізації, не претендуватиме на роль світового гегемона, обмежуючись захистом власних інтересів. Він розглядав протистояння Західної Європи і Росії на прикладі відмінностей їх історичного розвитку, проводячи порівняльний аналіз двох культур, з урахуванням існуючих взаємозв'язків і можливих протиріч.

Данилевський вказував на ворожість Європи, стосовно слов'ян, виходячи з розгляду внутрішньо-християнських протиріч. Велика Схизма у 1054 р. розділила весь християнський світ на дві конфесії: католиків і православних. Данилевський виділяв у європейців в якості базової моральної риси – насильство, яке мало місце вже на етнічному рівні, як надмірно розвинене почуття особистості [26, с. 179].

Якщо головною рисою народів романо-германського культурно-історичного типу є насильство, то головна особливість слов'яно-російського характеру, – «терпимість» та «природжена гуманність» [26, с. 187]. Також у країнах Західної Європи кожен інтерес представляється партією, і боротьба цих партій становила політичне життя як нової Європи, так, і стародавніх Греції і Риму, і навпаки, не інтерес становить головну силу російського народу, а внутрішня моральна свідомість, яка повільно підготовляла його до зовнішнього

практичного виявлення та здійснення [26, с. 190]. Тому, на думку Данилевського, партійний поділ в політичному житті Російській імперії був привнесений ззовні, а в ній самій він виникнути не міг [26, с. 241].

Принцип суспільного устрою – «принцип державності або верховенства народу», який «проголошується як політичний ідеал» [26, с. 49] недосяжний навіть в умовах загального виборчого права, бо маса не має чітко вираженої політичної волі. Самодержавство сприяє не тільки зміцненню Російської держави, а й становленню народної самосвідомості – найважливішого чинника освіти і розвитку всеслов'янської держави.

Данилевський закликав до руйнування Османської і Австро-Угорської держав, стверджуючи, що такі неслов'янські народи, як греки, румуни і угорці, повинні «волею або неволею» [113, с. 363] увійти до складу всеслов'янської федерації. Можна погодитися з думкою російського дослідника В. В. Зеньковського про те, що Данилевському абсолютно чужа ідея синтезу Заходу і Росії, покликаною привести до створення «вселюдської культури» [26, с. 69].

Творчий потенціал слов'янського культурно-історичного типу, на думку Данилевського, ще не проявився повною мірою. Він стверджував, що Західна цивілізація встигла скористатися культурною спадщиною античності, чого не зуміли зробити народи слов'янські. Слов'яни не мали самостійних держав, і в силу цього, їх потенціал був спрямований в першу чергу на боротьбу за незалежність. Данилевський писав: «Якщо народ покірний ще під час енергії його життєвих сил, які ще не встигли досягти культурного розвитку, то очевидно, що всі моральні сили самих високообдарованих в ньому особистостей спрямовуються на те, щоб повернути втрачене вище народне благо – незалежність» [26, с. 495]. Політична незалежність повинна хронологічно передувати розвитку самобутньої культури будь-якого народу. Слов'яни, за винятком росіян, були цього позбавлені [26, с. 496].

Серед усіх слов'янських країн Росія досягла найбільших успіхів, хоча і тут умови для розвитку культури були несприятливими. Данилевський зазначав про

те, що в Росії культурна сфера була підпорядкована насущними потребами держави, що згубно позначилося на її розвитку. Незважаючи на скромні досягнення, слов'янські народи, володіли всіма задатками для самобутньої творчості в усіх областях культури. І лише після того як будуть створені сприятливі умови, у слов'янських країнах можна очікувати розквіту багатой і самобутньої культури. Автор «Росії і Європи» підкреслював, що для цього є певні передумови, так як в слов'янських країнах з'явився ряд видатних діячів культури і науки: «гучні імена в різних галузях науки: Коперник, Шафарик, Остроградський, Пирогов» [26, с. 505]. Досягнення в літературі, творчість О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, Л. М. Толстого, на думку Данилевського, «можуть зрівнятися з вищими творами європейської літератури». Данилевський передбачав в майбутньому бурхливий розвиток в слов'янських країнах філософії, науки і мистецтв. Слов'янська культура, на його думку, буде вища за європейську за рівнем досягнень.

Особливо, Данилевський зупиняється на специфіці ціннісних установок слов'янського культурно-історичного типу, які дуже яскраво проявилися в процесі колонізації. Якщо в інших культурно-історичних типах колоністи, виселяючись з батьківщини навіть добровільно, не по примусу, швидко втрачають з нею будь-який зв'язок, то російські колонізатори навпаки приймали самобутню політичну організацію, підкоряючись центру – Москві [26, с. 486].

Таким чином, М. Я. Данилевський у теорії культурно-історичних типів сформулював ідеї панславізму. На його думку, кожна цивілізація становить культурно-історичний тип, який проживає своє самостійне життя, що схоже на процес існування біологічного організму. Панславістський аспект в теорії культурно-історичних типів Данилевського полягає у наступних моментах. Слов'янський культурно-історичний тип перебуває в стадії становлення, а провідну роль в ньому повинна зіграти Росія. Продовжується тенденція російських панславістів: М. П. Погодіна, Ф. І. Тютчева, В. І. Ламанського, О. С. Хомякова, на протистоянні Західної Європи та Росії, до якої повинні приєднатися слов'янські народи, включаючи греків, румунів та угорців. Для

протистояння західноєвропейській цивілізації, всім слов'янам потрібно об'єднатися у загальнослов'янську федерацію на чолі із Росією, якій слід взяти верховенство у загальнослов'янському об'єднанні, у зв'язку із самобутнім розвитком російської державності. Час розквіту слов'янської культури для Данилевського ще не прийшов, тільки політичне об'єднання слов'ян буде каталізатором їхнього творчого підйому у сфері культури.

2.3. Інтерпретація панславізму у поглядах братів Аксакових.

Значне місце ідеї панславізму отримують у творчості братів Аксакових – Константина та Івана. Першочергову роль у їхніх поглядах посідало слов'янофільство, яке як вважає польський дослідник А. Валіцький було сімейною традицією в Аксакових [90, с. 187]. Разом зі слов'янофільством Аксакови приділяли значну увагу слов'янським народам, а також симпатизували ідеям панславізму.

Погляди стосовно слов'янського суспільства, у К. С. Аксакова формують два центральні поняття: «земля» – внутрішнє життя народу і «державна», тобто уряд. На основі дихотомії: «земля» і «державна» [18, с. 300], які становлять окреме суспільство, К. С. Аксаков, вдаючись до історії формування державності у слов'ян, підкреслює свою головну думку стосовно їхньої особливості життя: «Слов'яни не утворюють з себе держави, вони закликають її; вони не з себе обирають князя, а шукають його за морем; таким чином, вони не змішують землю з державою, вдаючись до останнього як до необхідності для збереження першої. В покликанні добровільному намітилися вже відносини землі і держави – взаємна довіреність з обох сторін. Чи не лайка, чи не ворожнеча, як це було в інших народів внаслідок завоювання...» [18, с. 22].

А. Валіцький вважає, що К. С. Аксаков у своїй записці «Про Східне питання» від 6 лютого 1854 року одним із перших поєднав слов'янофільські ідеї із ідеями панславізму [90, с. 563]. У записці йдеться про протиставлення «лагідного і мирного слов'янського духу», у вигляді Росії, та індивідуалістичної і агресивної Європи [90, с. 563]. К. С. Аксаков критикував твердження, про те, що культура європейської цивілізації є загальнолюдською і на неї повинні рівнятися всі інші народи. Для К. С. Аксакова, загальнолюдська культура це сума самобутніх культур різних народів. Він різко засуджував насильницькі методи, якими європейці поширювали свою культуру серед інших спільнот [222, с. 92]. К. С. Аксаков протиставляв Росію і Європу, вказуючи на несумісність принципів,

на яких вони розвивалися. Європейська цивілізація, на його думку, висуває на перший план індивідуалізм, що залишило слід на християнській вірі західноєвропейців, а найбільше проявило себе у протестантизмі. Західним народам було притаманне почуття презирства до всіх інших народів, особливо до слов'ян, для яких характерний дух миролюбності і самопожертви. Він пише: «Усі європейські держави засновані завоюванням. Ворожнеча є початок їх. Влада стала там неприязною і збройною, і насильно утвердилася у підкорених народів. ... На Заході влада стала як груба сила, здолала і утвердилася без волі і переконання підкореного народу» [18, с. 304].

Кримська війна 1853-1856 рр. для К. С. Аксакова, являла собою спробу Заходу завдати остаточного удару слов'яно-православному світові в особі його головного представника – Росії, задля підкорення всіх слов'ян. Росії доведеться боротися однієї проти всієї Європи, а її завдання полягає у необхідності «священної війни за віру» проти західних союзників Османської імперії, задля виконання «християнського і братнього боргу» – звільнення всіх слов'ян і всіх православних з-під іноземної неволі. Оскільки Австрія теж виступає проти Російської імперії, то остання повинна завдати по ній удару і виконати своє покликання – звільнити слов'янські народи, і безпосередньо до себе вона зможе приєднати тільки Галичину, як стародавнє «надбання». К. С. Аксаков пише: «Якщо Австрія, безсовісна і невдячна, йде проти нас, то, розірвавши з Росією всі зв'язки, вона звільняє її від всіх зобов'язань, вона розв'язує її руки, і Росія виконає і тут покликання визволительки єдиноплеменних і почасти православних народів, приєднавши, звичайно, при цьому до себе своє древнє надбання, Галичину, і весь слов'янський світ зітхне вільно під заступництвом Росії, яка виконала нарешті свій християнський і братський борг» [Цит. за: 90, с. 564].

К. С. Аксаков сподівався, що війна повинна закінчитися для слов'ян вдало, результатом чого стане зникнення османської влади в Європі, а слов'янські народи будуть звільнені, утворивши власні держави. Між незалежними слов'янськими державами і Росією встановиться тісний зв'язок, під керівництвом російського царя. Свої погляди К. С. Аксаков поширював серед

однодумців, які цілком їм співчували, про що свідчить редакційна примітка в слов'янофільському журналі «Русская беседа»: «Прапором Росії повинен бути, на нашу думку, не панславізм, в сенсі політичному, та не централізація, а визнання прав кожної народності на самобутнє, своєрідне існування, інакше: вільний союз незалежних окремих слов'янських племен, якого захист і охорона природньо належали б Росії» [Цит. за: 90, с. 172].

У своїх листах К. С. Аксаков уточнював, якими ж засобами можна добитися бажаної мети – визволення всіх слов'янських народів. Він закликав підняти на повстання болгар і сербів, і разом з ними йти на Константинополь. Він писав: «Повторюю: необхідно оголосити незалежність всіх православних в Туреччині, і необхідно сказати, що їхню справу приймаємо ми, як нашу власну і будемо за неї боротися, як за самих себе» [164, с. 16].

Отже, К. С. Аксаков не підтримував безпосередньо об'єднання усіх слов'янських народів в одній державі, а натомість пропонував насамперед звільнення слов'ян з-під іноземного ярма, створення ними своїх незалежних держав, які повинні були знаходитися між собою в союзі під заступництвом і захистом Росії [164, с. 49].

Показово, що К. С. Аксаков мав намір доповнити теоретичне вивчення слов'янства безпосереднім знайомством зі слов'янським світом. Незадовго до своєї смерті – восени 1860 р., він здійснив поїздку у супроводі свого брата Івана, де вони обговорювали положення слов'ян в Європі, так і слов'янських діячів, а з деякими з них зустрівся. Хоча роздуми К. С. Аксакова не завжди були оптимістичними. Так, в одному з листів до рідних він ділиться наступним спостереженням: «Для тих слов'ян, які відступили від свого слов'янського елементу, німецький елемент буде завжди сильний і переможний. Слов'янин на німецькій дорозі завжди буде побитий німцем. Ось і розгадка історії слов'янства. Тільки один народ не відступив від слов'янських витоків – народ російський ...» [Цит. за: 222, с. 48]. Російська дослідниця О. Анненкова, вважає, що цінність подібних висловлювань не в тому, що вони в черговий раз підтверджують

вірність К. С. Аксакова Росії, а в готовності автора переконатися на практиці у виправданості тих надій, які адресувалися слов'янам [80, с. 49].

І. С. Аксаков також присвятив свою громадську та публіцистичну діяльність «слов'янській ідеї». В газетах «*День*» [11], «*Москва*» [16] і «*Русь*» [17] дуже часто виходили статті, які порушували питання стосовно життя слов'ян у Російській імперії та за її межами [12]. Його видання «*День*» і «*Москва*» зіграли істотну роль у пробудженні і зміцненні громадського інтересу до панславізму. Російський дослідник Д. Бадалян справедливо зауважує: «В країні виросло ціле покоління, виховане «Російською бесідою», «*Днем*» і «*Москвою*» ... І це покоління в середині 1870-х років визначило громадську, точніше – народну думку. Вперше склалася ситуація, коли влада неохоче приймала рішення під тиском суспільства і народу, який вступ у війну за слов'ян чекав з радістю як добру справу» [81, с. 16]. Під редакцією І. С. Аксакова з 1859 р. стала виходити щотижнева газета «*Парус*» [8]. На думку І. С. Аксакова, «*Парус*» повинен був служити виконавчим органом слов'янської думки. І. С. Аксаков заручився співробітниками в багатьох слов'янських країнах. «*Парус*» повинен був бути передовим органом боротьби за «слов'янську взаємність», за широкий культурний союз всіх слов'ян на чолі з росіянами [197, с. 258].

Від початку 1860-х років І. С. Аксаков встановлював інтенсивні і різнобічні контакти з провідними діячами слов'янських країн. У 1875 р. він очолив Слов'янський благодійний комітет – панславістську організацію, яка в роки російсько-турецької війни 1877-1878 рр. досягла під його керівництвом вищої точки свого розвитку і впливу. Він був одним із найвідоміших панславістів, як за кордоном, так і в самій Росії. Український дослідник А. В. Стецюк вважає, що саме з постаттю І. С. Аксакова пов'язано висування слов'янофільської проблематики з обмеженого гуртка на широкий простір російської громадської думки, яка впливала на населення Російської імперії у допомозі національно-визвольній боротьбі слов'янських народів Османської імперії [202, с. 139]. Навіть у звільненій Болгарії деякі виборчі комітети висували І. С. Аксакова в кандидати на болгарський трон [90, с. 566].

І. С. Аксаков вважав, що існують слов'янські племена з різними історичними долями, племінними особливостями і племінним егоїзмом, а також є риси, які дозволяють віднести різні племена до «слов'янського типу». Він виділяв дві загальні ознаки слов'янства: ознаки природної властивості, з кровною спорідненістю, єдністю раси, подібністю звичаїв і діалектів та ознаки духовної властивості з душевними і моральними якостями племені, його релігійними та моральними ідеалами. На думку І. С. Аксакова, для слов'янських племен, важливим є духовний елемент, який стоїть вище фізичного і є об'єднавчим началом. Духовний елемент може містити підстави для роз'єднання племен, за відмінностями у віросповіданні. Він писав: «На цій підставі інтерес єдиноплемінності поступається вищому інтересу єдиновір'я, і для російського православного народу, наприклад, православний грек, навіть православний німець більше брат, ніж поляк-католик чи навіть росіянин, що став латинянином» [13, с. 86].

На думку І. С. Аксакова, немає найлютішого ворога для слов'янства, ніж католицтво, так як воно суперечить самій духовній природі слов'янства, в той час як православ'я не завдає шкоди ніякій національності [113, с. 69]. І. С. Аксаков вдало розкриває місце католицької релігії для слов'ян, торкаючись польського питання. Для нього, католицьке віросповідання – то зло, яке заглушило в польській нації почуття і свідомість слов'янської духовної спільності і спорідненості. З цього приводу, він писав: «... і разом з тим глибоко шокувало Польщу, до ніг Заходу – як найстараннішу його служницю ... ставши улюбленою дочкою Римської курії, Польща стала разом з тим «бульваром Заходу» проти московського православного «варварства» [17, с. 562].

На прикладі Польщі, І. С. Аксаков бачить в польському питанні не тільки військове протистояння Росії і Польщі, а й боротьбу Європи з Росією, або ж боротьбу «слов'янського світу зі світом латино-германським...» [10, с. 122]. Публіцист підкреслював, що найважливішим в цьому протистоянні не є територіальні завоювання, а вимога вільного духовного розвитку народу: «Ця боротьба не за матеріальне володіння землею, а за духовну незалежність

російського народу від латинства ...» [11, с. 130]. У протистоянні католицького впливу, в духовному переважанні православ'я у слов'янстві, він бачив головну місію Росії, її слов'янське покликання. Не раз, у своїх публікаціях автор підкреслював, що саме Росія, як «справжня представниця слов'янства» [10, с. 128], яка зосередила в собі всю духовну і матеріальну міць слов'янського світу, повинна прийняти виклик Заходу в образі Польщі [10, с. 123].

Говорячи про місію Росії у слов'янському світі, І. С. Аксаков підкреслював: «Немає у Росії ні прагнень до захоплень, ні задумів на політичне домінування: вона бажає тільки свободи духу і життя слов'янським племенам, що залишаються вірними слов'янському братству» [16, с. 122]. І. С. Аксаков вказував на те, що Росія не зазіхає ні на землі, ні на внутрішню свободу єдиновірних слов'ян, бажаючи лише «поваги до її порад і керівництва» [12, с. 681]. Тобто завдання Росії у протистоянні впливу Заходу, за умови збереження національної самосвідомості слов'янських народів. Тому, заперечуючи насильницьке приєднання Польщі, розуміючи неможливість її морального і духовного переродження, її повернення до слов'янських засад, автор приходять до висновку, що доля Польщі без Росії: «Краще зовсім відмовитися від Польщі ... краще зовсім виключити її із слов'янської сім'ї, надавши їй власну долю в боротьбі з германізмом, ніж тримати її в насильницькому з собою союзі» [4, с. 120]. Але, на його думку, саме Росія сприяла збереженню польської народності і територіальної цілісності, а головне, привнесла той народний, «слов'янський елемент», яким так багата Росія, і якого не вистачало Польщі. Він пише: «Тільки завдяки Росії ідея слов'янства, яка лише буття Росії зобов'язана своїм політичним значенням і силою в світі, починає нарешті проникати, хоча і ще дуже слабо, в самосвідомість поляків» [6, с. 652].

У «Біографії Федора Івановича Тютчева» [3] І. С. Аксаков більш докладно розкрив поняття «панславізму», підтримуючи ідеї поета Ф. І. Тютчева. І. С. Аксаков пояснював ідею Тютчева про «вселенську імперію слов'ян», яка була на думку І. С. Аксакова не завоюванням, чи не поневоленням, а добровільним об'єднанням, заснованим на «православному переказі» [14, с. 142].

На його думку, Росія – носій ідеї слов'янства, адже їй вмираюча «Східна імперія», тобто Візантія, передала своє невиконане покликання. Греко-слов'янський світ не став ні Сходом, ні Візантією, а розташувався між ними, сприйнявши в себе «всі скарби знання і думки західного людства» [15, с. 372].

Слов'янське питання у І. С. Аксакова набувало політичного характеру. Виступи в Слов'янському комітеті і передові газетні статті передбачали, як правило, не тільки живий, дієвий відгук на слов'янську тему, але і саму дію: як з боку російського суспільства, так і з боку уряду. Для цього обиралася особлива форма подачі матеріалу. Увага концентрувалася на фактах, які потребують і участі, і втручання, адже з кінця 1860-х років І. С. Аксаков починає все частіше писати про повстання слов'ян проти турецького панування: «Чаша довготерпіння переповнилася і для самих покірних, найбільш сухих досі підданих турецького султана, для самої миролюбної і працюючої слов'янської народності. Постає болгарське плем'я ... Повстання швидко поширюється. Надій на успіх воно, мабуть, не має тепер поки жодних. Засоби його мізерні, є нікчемними, але зволікати довше буде вже неможливо» [15, с. 177]. Звичайно, в цьому контексті він уже не може залишатися лише публіцистом і мимоволі вступає в сферу політичної діяльності.

В Австрії, І. С. Аксаков, передусім, бачив гнобителюку слов'янських народностей, що тягнулися за підтримкою до Росії. Він передбачав війну проти Австрії, якщо у внутрішній політиці самої Росії відбудеться зречення від «австрійства» як насильства над побутом, мовою і вірою слов'ян. І. С. Аксаков писав: «Бачу, що з Австрією ми можемо вести діалог, тільки поставивши слов'янський прапор, прапор визволення слов'янських племен з-під німецько-австрійського гніту, для повернення до вільного і самобутнього життя» [197, с. 258].

І. С. Аксаков продовжував акцентувати на ненависті Західної цивілізації по відношенню до Росії: «Прихильності Заходу ми жодною догідливістю не купимо ... ненависть, нерідко інстинктивна, Заходу до слов'янського православного світу походить від ... глибоко прихованих причин; ці причини –

антагонізм двох протилежних духовних освітніх початків, і заздрість старезного світу до нового, якому належить майбутнє» [14, с. 561]. Росії, на думку І. С. Аксакова, треба знайти силу, здатну змусити Європу ставитися до неї з повагою. Такою силою, відповідно до переконань І. С. Аксакова, може стати, пов'язаний із Росією родинними зв'язками, православно-слов'янський світ. Запорукою успіху протистояння Заходу, як він вважав, буде існування багатой слов'янської культури, що склалася завдяки спорідненості «крові і духу» [7, с. 56] слов'ян. І. С. Аксаков вважав, що за слов'янською культурою майбутнє, і саме вона, на його думку, викликає «заздрість старезного світу» [147, с. 22]. В основі духовної спорідненості слов'ян, як вважав він, лежить слов'янська мова, на якій, всі слов'яни славлять Бога. Тому, так захоплено вітав І. С. Аксаков повернення в 1861 р. святкування Російською православною церквою св. Кирила і Мефодія [2, с. 537].

І. С. Аксаков сподівався на духовну спорідненість слов'ян, не враховуючи, що вона будується не стільки на єдності мови, скільки на єдності релігійної віри. Саме цієї єдності у слов'ян і не було. Тому, І. С. Аксаков приписав Росії «історичне покликання» звільнення слов'янських народів від матеріального і духовного гніту, бачивши в цьому «повинність», що накладається на Росію історією. Слов'янське об'єднання, як сподівався І. С. Аксаков, збагатить культуру Росії, слов'янські витоки якої поховані під шаром запозичень [2, с. 25].

Таким чином, у розвитку ідей панславізму у другій половині XIX ст. на території Російської імперії діяльність братів Аксакових посідає одне із центральних місць, враховуючи їхню практичну та культурно-громадську діяльність у поширенні ідей панславізму. Особливості інтерпретації К. С. Аксаковим ідеї об'єднання слов'ян полягають у наступному. К. С. Аксаков вважав характерними рисами слов'ян миролюбність та здатність до самопожертви, що протиставлялося насильству та агресивності західноєвропейців. Росія повинна визволити всіх слов'ян з під «ярма» Австрійської та Османської імперій, підтримавши слов'янські народи у національно-визвольній боротьбі проти своїх гнобителів. Слов'янські народи

повинні претендувати на повну незалежність, але у союзі між собою та Росією, яка повинна стати заступницею слов'ян від впливу Заходу.

І. С. Аксаков інтерпретував ідеї панславізму у наступних моментах. Завдання Росії полягає у протистоянні Заходу за умови збереження національної самосвідомості слов'янських народів. Росія, визволивши слов'янські народи від іноземного впливу, стимулює духовний та культурний розвиток слов'ян. Морально-духовні цінності відіграли спершочергову роль у поглядах І. С. Аксакова, тому духовне переважання православ'я у слов'янському світі буде запорукою успіху у боротьбі із латино-германцями.

Розділ 3

Місце та роль панславізму у зовнішній політиці Романових.

3.1. Позиція до ідей панславізму в урядових колах.

Протягом XIX ст. ідеї панславізму активно поширюються у громадській думці Російської імперії. Неодноразово прихильники ідей загальнослов'янського об'єднання здійснювали контакти із високопоставленими посадовцями Росії, акцентуючи увагу на темі панславізму [50, с. 21], унаслідок цього в урядових колах Російської імперії формується особливе ставлення до ідей панславізму, яке впродовж XIX ст. активно еволюціонує.

Олександр I, вперше проявив інтерес до ідей об'єднання слов'ян, сподіваючись використати об'єднані сили слов'янських народів, як антинаполеонівський фронт [166, с. 130]. Після Віденського конгресу та унаслідок формування Священного союзу [166, с. 130], в уряді Олександра I були побоювання в тому, що революційні рухи у Росії підуть по тому сценарію, що і Велика Французька революція. Це не дозволяло Росії підтримувати плани об'єднання слов'янських земель, що тільки виникали в середовищі громадського руху. Також, прийнявши на себе зобов'язання по Священному союзу [227, с. 17], Олександр I не підтримував революційні і слов'янські визвольні рухи в союзних державах [87, с. 111].

Ідеологією російського уряду з початку 30-х і до середини 50-х рр. XIX ст. була «теорія офіційної народності», автором якої був міністр народної освіти С. С. Уваров. Це була відносно цілісна система поглядів, ідей, уявлень, покликаних обґрунтувати непорушність існуючого державного і суспільного ладу. Суть «теорії офіційної народності» полягала в трьох нерозривно пов'язаних поняттях: православ'я, самодержавство, народність [196, с. 90].

Термін «самодержавство» означав впевненість у виборі необмеженої монархії для політичного курсу Російської імперії. Православ'я ж вважалося невід'ємною частиною релігійного життя Росії. Поняття «народність» чітко окреслюється у циркулярі міністра народної освіти С. С. Уварова від 27 травня 1847 р.: «... Російська народність в чистоті своїй повинна виражати безумовну відданість православ'ю і самодержавству ... все, що виходить за ці межі, є домішкою чужих понять, грою фантазій або личиною, під якою злочинці намагаються вловити недосвідченість і захопити мрійників» [Цит. за: 206, с. 60]. Як бачимо, поняття «народність» в «теорії офіційної народності» С. С. Уварова асоціювалося тільки із народами, які проживали на території Російської імперії, будучи водночас підданими російського імператора та прибічниками православ'я.

С. С. Уваров також уточнював місце слов'ян у понятті «народність». В циркулярі від 27 травня 1847 р. С.С. Уваров писав: «... Незалежно від загального слов'янства, якого насправді не існує, а яке змінилося в декількох слов'янських племенах, ми повинні слідувати за своїми долями, понад нас зазначених, і в своїх рідних початках, в своїй особистості народній, в своїй вірі, відданості до престолу, в мові, словесності, в історії, в своїх законах, моралі і звичаях ми зобов'язані затвердити цілющий початок російського розуму, російських доблестей, почуття до свого рідного. Ось ... власне наша народність» [Цит. за: 199, с. 311]. Отже, на думку С. С. Уварова, немає загальної слов'янської народності, а натомість існують окремі слов'янські племена, що мають свою мову, історію, звичаї та культуру. Кожен слов'янський народ повинен іти власним шляхом, орієнтуючись на специфіку свого індивідуального положення, що означало повну протилежність ідеям панславізму.

Микола I був прибічником політики збереження миру, законності і рівноваги сил на міжнародній арені. Він, як послідовний противник будь-яких революційних проявів, навіть заступався за турецького султана від повсталих християн та не допускав агітації на користь слов'ян в Османській імперії і в Австрії [204, с. 50]. Вкрай показовими, стосовно ідей панславізму є рукописні замітки імператора Миколи I на полях відповідей І. С. Аксакова на запитання III

відділення канцелярії Його Імператорської Величності: «... під виглядом участі до уявного утискання слов'янських племен таїться злочинна думка про повстання проти законної влади сусідніх і частково союзних держав і про загальне з'єднання, якого очікують не від Божого зволення, а від обурення, згубного для Росії! ... І мені шкода, бо це означає змішувати злочинне зі святим» [5, с. 353]. Отже, позиція Миколи I, стосовно ідеї загальнослов'янського об'єднання була негативною, адже вона передбачала, насамперед, визволення слов'ян, які проживали поза межами Росії з-під неволі. Підтримка визвольного руху слов'янських народів проти союзних Російській імперії держав порушувала принцип легітимізму з боку російського імператора, що на його думку «було на загибель Росії» [5, с. 353].

Причини негативного ставлення уряду Миколи I до ідей панславізму були ідеологічного та політичного характеру. По-перше, подібною політикою Росія могла ще більше налаштувати проти себе європейські держави, для яких в цьому випадку існувала небезпека подальшого посилення могутності Російської імперії. По-друге, Микола I у всіх своїх діях дотримувався, перш за все, принципу легітимізму, який визнавав історичне право «законних» династій на вирішення основних принципів державного правління, тому будь-який виступ проти законної влади він вважав неприйнятним. Австрійська імперія, в складі якої перебували слов'янські землі, була союзником Росії по Священному Союзу, основним завданням якого стала боротьба з революційним рухом в Європі. Таким чином, підтримуючи слов'ян, Микола I мав фактично підтримати революційний рух, спрямований проти союзника, що, природно, було неможливо.

Потрібно зазначити, що слов'янські народи в основному входили до складу Австрійської та Османської імперій, які були поліетнічними державами. Російська імперія, в свою чергу, теж була багатонаціональною державою, і звільнення слов'ян могло послужити досить вагомим аргументом на користь зростання національної самосвідомості та активізації боротьби за незалежність неросійських народів, що входили до складу Росії. Повстання у Царстві

Польському у 1830-1831 рр. та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства підтверджували побоювання Миколи I, стосовно загрози суверенітету Російської імперії.

Особливе значення у позиції уряду Миколи I стосовно панславізму посідає діяльність у Києві Кирило-Мефодіївського братства. У програмному документі Кирило-Мефодіївського братства – Статуті Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія зазначалося: «Приймаємо, що духовне і політичне поєднання слов'ян є їх призначенням до якого вони повинні прагнути» [Цит. за: 187, с. 248]. Цей пункт був першочерговим не лише за порядком, а й за ідеологічним значенням, оскільки ідея об'єднання слов'янських народів була базовою у програмних положеннях Кирило-Мефодіївського товариства. Учасники товариства вважали, що при утворенні майбутнього слов'янського союзу кожен слов'янський народ повинен мати свою державно-політичну самостійність [198, с. 310]. Іншою, не менш важливою умовою створення майбутнього слов'янського союзу, було встановлення у всіх слов'янських народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян: «Приймаємо, що кожне слов'янське плем'я повинно мати правління народне і дотримуватись повної рівності співгромадян по їх народженню, християнському віросповіданню і стану» [Цит. за: 187, с. 252]. Для вирішення нагальних, життєво важливих справ передбачалось утворення спільного вищого законодавчого органу влади – загальнослов'янського собору з представників всіх народів [199, с. 310].

Керівник III відділу канцелярії Власної Його Імператорської Величності граф О. Ф. Орлов у своїй доповіді від 26 травня 1847 р. стосовно діяльності Кирило-Мефодіївського товариства писав: «Слов'янофільство перетворюється в українофільство. Там молоді люди з ідеєю об'єднання слов'ян з'єднують думки про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, доходючи навіть до мрій про повернення часів колишньої вольниці і Гетьманщини» [47, с. 178]. Як бачимо, любий прояв панславізму, тим більше, якщо він супроводжувався зростанням національної свідомості народів, які проживали на території Російської імперії заперечувався урядом Миколи I, а представники російської

влади О. Ф. Орлов і С. С. Уваров зазначали про необхідність встановлення певних меж при обговоренні питань, що стосували слов'янства [210, с. 80].

У часи царювання Олександра II 1855-1881 рр., урядовими колами було переглянуто ставлення до панславізму. Популяризація в російській громадській думці симпатій до слов'ян та ідеї допомоги православним народам, які знаходилися під турецьким ярмом, вплинули на сприйняття панславізму урядом Російської імперії [127, с. 17]. Так, з приводу причин симпатій до панславізму в імперських колах, справедливо вказує російська дослідниця О. Французова: «Лояльне ставлення уряду до панславізму було пов'язано з їхньою роллю у популяризації російської мови і культури в середовищі закордонного слов'янства. У пресі публікуються дискусії про призначення слов'ян і місце Росії у слов'янському світі» [212, с. 81].

Олександр II більш прихильно ставився до ідей панславізму, ніж його батько – Микола I. Саме в період правління Олександра II прихильники ідей панславізму співпрацюють з органами державної адміністрації. Насамперед, контакти російських панславістів із урядом Олександра II відбувалися за посередництва слов'янських комітетів. Мета слов'янських комітетів полягала у різноманітній допомозі і співпраці зі слов'янами, які проживали поза межами Російської імперії. Так, у 1856 р. було утворено Слов'янське благодійне товариство, яке згодом перейменовується у Слов'янський благодійний комітет, що було затверджено російським імператором. У 1868 р. Олександром II було офіційно оформлено утвердження Уставу Слов'янського благодійного комітету [165, с. 31]. Слов'янські комітети діяли у різних частинах Російської імперії: Санкт-Петербурзі, Києві, Одесі, Казані, Тбілісі та інших містах.

За сприяння слов'янських комітетів було організовано слов'янський відділ на Всеросійській етнографічній виставці і проведено Слов'янський з'їзд 1867 р. в Москві, на який приїхали представники різних слов'янських народів. Всеросійську етнографічну виставку відвідав російський імператор Олександр II з дружиною, звернувши особливу увагу на слов'янський відділ, що було

показовим жестом лояльності російського імператора до слов'янських народів для всіх прихильників панславістських ідей.

На позицію російського імператора Олександра II щодо ідей панславізму безпосередньо впливало і те, що імператриця Марія Олександрівна активно підтримувала національно-визвольний рух слов'ян проти Османської імперії, а також цікавилася ідеями російських панславістів, зокрема В. І. Ламанського. Під час зустрічі Олександра II із представниками сербського національно-визвольного відродження 26 травня 1867 р. Марія Олександрівна висловлювала прихильність до сербів, наголошуючи на їхньому спільному слов'янському походженні із росіянами: «Ми завжди дивилися на сербів, як на наших братів, і я сподіваюся, якщо, Бог дасть, наші справи в найближчому майбутньому візьмуть більш сприятливий оборот ... вітаю всіх вас, моїх дорогих слов'янських братів, на цій нашій спільній слов'янській землі і сподіваюся, що ви залишитеся задоволені прийомом як тут, так і в Москві» [Цит. за: 1, с. 392].

Важливо відзначити, що діяльність слов'янських комітетів була санкціонована і навіть частково фінансувалася державою. В кінці жовтня 1876 р. Олександр II був присутній на зустрічі з членами Московського слов'янського комітету: І. С. Аксаковим Т. С. Морозовим, С. М. Третьяковим, генералом М. Г. Столетовим, графом Д. О. Мілютіним. На цій зустрічі було прийнято рішення про постачання обмундирування, спорядження та фінансової допомоги у розмірі 10 тисяч рублів для слов'ян, які брали участь у боротьбі проти Порти [130, с. 116].

Протягом 1875-1878 рр. в Османській імперії спостерігалися кризові явища, що супроводжувалися конфронтацією турецької влади зі слов'янським та християнським населенням Балкан [130, с. 143]. Окремі члени слов'янських комітетів, як наприклад І. С. Аксаков, виражали радикальну позицію, стосовно місця Росії у протиріччях слов'янських народів із адміністрацією Порти. Вони бажали, щоб російські війська швидше виступили проти Османської імперії, задля визволення слов'ян від іноземного ярма. Але позиція слов'янських комітетів не співпадала із офіційною позицією уряду Олександра II, який всіма

силами намагався вирішити проблему становища слов'янських народів у Османській імперії мирним шляхом. Це спонукало уряд обмежити свободу слов'янських комітетів і підпорядкувати їх спостереженню Міністерства внутрішніх справ. Так, 30 жовтня 1876 р. на зборах московського дворянства Олександр II уточнив свою позицію стосовно «Східного питання» [112, с. 11]: «Я знаю, що вся Росія, разом зі мною, приймає жваву участь в терпіннях братів по вірі і за походженням; але для мене справжні інтереси Росії дорожчі, і я хотів би до крайності щадити дорогу російської крові» [Цит. за: 89, с. 121].

У 1876 р. зростає кількість маніфестацій на підтримку балканських народів; уряд на чолі з імператором намагається зупинити їхнє зростання і могутність, проте багато в чому спроби виявляються марними. Пов'язано це було з тим, що й імператор і його найближчі сановники самі співчували ідеям «слов'янського руху». Підтвердженням цього є розмова Олександра II з керівниками маніфестантів І. С. Аксаковим, князем В.А. Долгоруковим та іншими, імператор «намагався переконати їх, що благодійність є справа похвальна, але вона має бути з'єднана ні з якими сторонніми тенденціями, особливо з політичними, і має здійснюватися без маніфестація й у пристойній формі» [Цит. за: 130, с. 116].

Отже, уряд Олександра II виявляв лояльність до ідей слов'янської спільності. Так, імперський уряд спочатку підтримував і допомагав в установі слов'янських комітетів, беручи участь у заходах, проведених за підтримки слов'янських комітетів, та допомагав слов'янським народам в кризових ситуаціях, постачаючи їм матеріальну та фінансову допомогу. Коли позиції уряду і панславистів стали розходитися, імператор, намагаючись взяти під свій контроль діяльність слов'янських комітетів, обмежив їх внутрішню свободу, тим самим продемонструвавши стриманість до радикальних позицій прихильників ідей панславізму.

За правління імператора Олександра III, протягом 1881-1894 рр., зовнішня політика та її основні принципи були кардинально переглянуті, що впливало на позицію російського уряду стосовно панславізму. Імператор Олександр III не

вірив в існування дружби у міжнародних відносинах на рівні держав. Було прийнято рішення не втручатися в європейські справи, а натомість нав'язувати власну проросійську позицію [154, с. 251]. Олександр III надавав перевагу обережній дипломатії, відмежовувався від радикальних панславистів і мілітаристів, які закликали до активного військового втручання в міжнародні конфлікти. Зовнішня політика Олександра III, описує його знаменита фраза: «У Росії є тільки два надійних союзника – це її армія і флот» [157, с. 67].

Таким чином, впродовж XIX ст. еволюція позиції щодо ідей панславізму з боку урядових колах Російської імперії детермінувалася реаліями російської політики. Так, Олександр I допускав об'єднання слов'ян, задля боротьби проти наполеонівської армії, хоча після вступу Росії у Священний союз позиція російського уряду набуває різко негативного характеру.

Державна ідеологія «теорія офіційної народності» у часи правління Миколи I, що асоціювалася тільки із народами, які були підданими російського імператора, суперечила ідеям об'єднання слов'ян. Причинами негативного ставлення уряду Миколи I до ідей панславізму також були: по-перше, загроза налаштувати проти російської влади політикою підтримки слов'ян європейські держави, по-друге, прихильність до принципу легітимізму, який будь-який виступ проти законної влади визнавав неприйнятним, по-третє, звільнення слов'ян могло стати каталізатором активізації національно-визвольного руху неросійських народів, що входили до складу Російської імперії.

У часи правління Олександра II спочатку спостерігається лояльне ставлення до ідей панславізму з боку російського уряду, але як тільки позиції панславистів суперечили політиці уряду Російської імперії, щодо визволення слов'ян, то лояльне ставлення російської влади до панславізму одразу ж змінювалося на негативне. Уряд Олександра III не підтримував союз зі слов'янськими народами та проводив обережну політику на міжнародній арені.

3.2. Ідеї об'єднання слов'ян у політичних поглядах російських військових.

Розглядаючи місце та роль ідей панславізму у зовнішній політиці Російської імперії у ХІХ ст., необхідно зосередити увагу на сприйнятті ідей слов'янського об'єднання російськими військовими. Під «військовими», ми маємо на увазі осіб, які мають відношення до збройних сил окремої держави. Позиція російських військових, які підтримували ідеї панславізму посідала помітну роль у проведенні зовнішньої політики російською владою у ХІХ ст., адже військові виступали водночас і об'єктом політики, коли через них реалізовувалися політичні й зовнішні цілі, і суб'єктом політики, коли вони здійснювали тиск на політичну владу, партії, або ж соціальні групи.

Активно підтримував об'єднання всіх слов'ян в єдину федеративну слов'янську державу під керівництвом Росії російський генерал, полководець російсько-турецької війни 1877-1878 рр. – М. Д. Скобелев. Під час розмови із письменником В. І. Немировичем-Данченко у Сан-Стефано, М. Д. Скобелев сказав: «Мій символ короткий: любов до Вітчизни, свобода, наука та слов'янство!» [Цит. за: 224, с. 33].

Майбутнім ідеалом державного устрою слов'янських народів, на думку Скобелева, був союз автономій, на чолі із Росією. Всі сфери життя у автономних слов'янських республіках повинні контролюватися місцевими урядами, а натомість військо, митницю та валюту слід зробити загальними [123, с. 280]. Насамперед, він наголошував, визволення слов'янських народів, на чолі із російською армією, необхідно здійснити у боротьбі проти Османської імперії: «... нам, слов'янам, потрібні Босфор і Дарданелли, як природний вихід до моря, інакше, без цих знаменитих проток, незважаючи на весь наш неосяжний простір, ми задихнемося в ньому» [123, с. 249]. Російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. він сприймав, як боротьбу за визволення слов'ян [123, с. 37]. Скобелев був незадоволений результатами Берлінського конгресу, який юридично закріпив

результати російсько-турецької війни 1877-1878 рр.. Він зазначав, що російська делегація на конгресі у Берліні зрадила 200 тис. російських солдатів та офіцерів, які загинули за визволення болгар та інших слов'янських народів [21, с. 147].

Скобелєв вважав, що загальнослов'янська держава на чолі із Росією необхідна для протистояння асиміляції з боку угорців та німців, що забезпечить збереження слов'янського світу: «Слов'яни одного бажають: залишитись слов'янами; вони не хочуть бути мадяризовані, германізовані чи бути під владою єзуїтів... Росія – єдина країна в Європі, де достатньо ідеалізму, щоб воювати через почуття. Її народ не ухиляється від жертв за віру та братерство...» [Цит. за: 103, с. 49]. У промові проголошеній 5 лютого 1882 р. перед сербськими студентами в Парижі, Скобелєв повідомляє звідки йде найбільша загроза для слов'янських народів: «Чужинець проник усюди! ... Ми настільки підпорядковані і паралізовані його нескінченним, згубним впливом, що якщо колись, рано чи пізно, ми звільнимось від нього – на що я сподіваюся, – ми зможемо це зробити не інакше, як зі зброєю в руках! ... Я назву вам його. Це автор «натиску на Схід» – він всім вам знайомий, це Німеччина... Боротьба між слов'янством і тевтонами неминуча» [Цит. за: 55, с. 219]. У промові перед сербськими студентами досить чітко сформульовано зовнішньополітичну програму Скобелєва: Німеччина – основний ворог Росії та слов'янства, військове зіткнення між ними неминуче, і до нього треба готуватись [224, с. 34].

Скобелєв вважав, що Росія, для боротьби з Німеччиною, повинна активно застосовувати дипломатичні відносини із ворогами Берліна. Саме Франція, яка зазнала поразки від Німеччини, у франко-пруській війні 1870-1871 рр. повинна стати вірним союзником Росії та усього слов'янського світу. Він говорив, що франко-російський союз допоможе вирішити французькі та російські завдання у зовнішній політиці обох держав. Він зазначав: «Я особливо вірю, що нарешті зрозуміють істину, що між Францією та слов'янами має бути укладений союз. Для нас це засіб відновити нашу незалежність. Для вас це засіб зайняти те положення, яке вами втрачено» [123, с. 233].

Свої панславістські та антинімецькі погляди, які Скобелев неодноразово висловлював відкрито, сприймалися негативно, як у Російській імперії, так і у керівництві інших держав Європи. Промова М. Д. Скобелева 12 січня 1882 р. на бенкеті в ресторані Бореля в Петербурзі, влаштованому на честь перших роковин з дня штурму Геок-Тепе [103, с. 210] та його виступ у Парижі 5 лютого 1882 р. перед сербськими студентами із закликами слов'янам залишити свої чвари і працювати на благо об'єднання, викликала широкий розголос. Уряд Австро-Угорщини висловив своє незадоволення, розцінюючи слова М. Д. Скобелева, як втручання у внутрішні справи імперії [225, с. 130].

Повертаючись із Парижа через Варшаву до Петербурга, після своєї розмови з сербськими студентами, Скобелев дав інтерв'ю польським журналістам, в якому він знову висловлював свої радикальні антинімецькі погляди: «Я бажаю, – сказав він, – щоб поляки були разом із нами, як і всі слов'яни. Щоправда, тут є російський гарнізон. Але якби його прибрали, то ви мали б замість нього гарнізон німецький» [Цит. за: 225, с. 231].

В урядових колах Російської імперії негативно сприймали радикальні погляди Скобелева. Так, військовий міністр П. С. Ванновський просив Скобелева не брати участь в офіцерських бенкетах в його честь. Дуже негативно до Скобелева відносилися міністр закордонних справ М. К. Гірс і міністр фінансів М. К. Бунге, які були впевнені, що заради своїх політичних амбіцій він готовий втянути Росію у війну [103, с. 189].

Варто також розглянути панславістські погляди генерал-майора Фадєєва, офіцера, який отримав у ХІХ ст. широку популярність у військових та інтелектуальних колах Росії. Фадєєв зробив кар'єру на Кавказі, брав участь у Кримській війні, отримавши кілька бойових нагород. У 1856–1862 рр. він був співробітником кавказького намісника князя А.І. Барятинського, а також брав активну участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр.

Займаючись публіцистичною діяльністю, Фадєєв активно порушував зовнішньополітичні питання Російської імперії. У 1869 р. у часописі «Бержевые ведомости» було надруковано його політичну статтю «Думка про східне

питання» [59, с. 642], яка пізніше вийшла окремою брошурою і була перекладена англійською та чеською мовами. Вона принесла автору широку популярність у середовищі слов'янських народів, де за ним закріпилася репутація прихильника ідей панславізму. У розумінні Фадєєва «Східне питання» – це питання долі «турецьких» і «австрійських» слов'ян [59, с. 653]. Він вважав, що «Східне питання» пов'язане із протистоянням двох ворогуючих сторін: Австро-Угорщини, як однієї з найсильніших країн Центрально-Східної Європи, з одного боку, і всього слов'янського світу, з іншого. Розмірковуючи про «Східне питання», Фадєєв припускав, що вирішити його можливо, тільки в Австрії: «Ми бачили, що сенс та вузол східного (для нас слов'янського) питання лежить не в Туреччині, а в Австрії. Ми ніяк не можемо пройти до Туреччини повз Австрію» [59, с. 658].

Політика Австро-Угорщини, на його думку, спрямована на неминуче онімечення слов'ян, і єдиний шлях зберегти їхню незалежність і національну ідентичність – об'єднати для боротьби свої сили під владою Росії. Він писав: «Як єдина у світлі православно-слов'янська держава, Росія не може допустити жодним чином ні онімечення чи окатоличення своїх закордонних родичів, ні тим більше рішучого переходу їх у ворожий стан» [59, с. 625]. Замислюючись над майбутнім слов'ян, Фадєєв констатував, що процес визволення слов'янських народів на чолі із Росією може відбутися тільки унаслідок війни не тільки проти Австро-Угорщини та Османської імперії, але й проти всієї Європи. На його думку, у війні за визволення слов'ян, єдиним союзником Росії може бути тільки США: «Говорячи мимохідь, єдиний можливий союзник у світлі, не ворожий до історичних завдань Росії, – Америка» [Цит. за: 108, с. 660]. Хоча цей союз буде ефективний тільки на морі, всі сухопутні військові операції будуть виконуватися російсько-слов'янською армією.

Протягом російсько-турецької війни 1877–1878 р. Фадєєв розсилав високопоставленим особам, зокрема військовому міністру Д. О. Мілютіну, шефу жандармів М. В. Мезенцову, міністру закордонних справ М. К. Гірсу записки, у яких, поруч із військовими планами, викладав міркування геополітичного

порядку. Фадєєв знав, що у Міністерстві закордонних справ Російської імперії не вірили у можливість формування на Балканах великої слов'янської держави і тому вважали більш раціональним «створення дрібних незалежних держав у територіальних межах, відведених кожному їх історією і об'єднаних на федеративних началах» [97, с. 29]. Фадєєв вважав цей варіант найгіршим вирішенням «Східного питання». Він писав: «Для кожного із слов'янських народів, що звільняються нами, кинутого без керівництва у міжнародну сім'ю, знайдеться свій зацікавлений друг і покровитель. Колишня політика Європи, навіть самої Австрії, у відношенні до слов'ян не повинна вводити в оману: поки видно було одні народні сходи, їх намагалися потоптати; коли з нашою допомогою сходи зміцніли, з ними постараються зблизитися, щоб збити їх з пантелику» [Цит. за: 97, с. 147].

Отже, на думку Фадєєва, політика європейських держав полягатиме у встановленні найбільш дружніх відносин зі звільненими слов'янськими державами для того, щоб підкорити їхньому впливу, використовувати їх і внести розбрат у слов'янський світ. Він припускав, що для встановлення та збереження контролю над ними та недопущення об'єднання слов'ян, європейці налаштуватимуть їхні уряди один проти одного або ж проти Росії.

Також, Фадєєв, зазначав про повну нездатність малих слов'янських народів проводити самостійну політику навіть після можливого здобуття незалежності, адже вони були просто надто слабкі для цього. Він надавав велике значення російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. вважаючи, що після її завершення ситуація на міжнародній арені кардинально зміниться, а всьому слов'янському світу представиться новий шанс об'єднати свої зусилля для здобуття незалежності. Для цього, на його думку, необхідно було створити загальнослов'янський союз, роль Росії у якому має бути домінуючою [59, с. 146].

Існувала вагома причина, через яку Росія мала бути зацікавлена у позитивному для себе вирішенні «Східного питання». Це дозволило б подолати глибоку духовну кризу російського суспільства, в якому воно, на думку Фадєєва, перебувало від початку реформ Петра I. Криза полягала у втраті російським

суспільством моральних орієнтирів, а головне – культурно-національної ідентичності. Тільки допомога слов'янам, активна участь у вирішенні «Східного питання», вважав Фадєєв, повернуть російському суспільству розуміння, що Росія – не «блідна» копія Заходу, а їй приготована велика місія бути центром всього слов'янського та православного світу. В Росії, на думку Фадєєва, лише два шляхи. Вона або стане справді слов'янською державою або залишиться азійською країною, яка незаконно вторглася в географічний і цивілізаційний простір Європи: «Слов'янство чи Туран – іншого виходу немає» [59, с. 326]. У другому випадку Росія буде приречена не лише на політичну, а й на культурно-релігійну ізоляцію.

Майбутнє ж слов'янського світу представлялося Фадєєву у формі своєрідної конфедерації на чолі з Росією: «Слов'янські народи повинні прагнути до двох цілей: кожен окремо – до самостійного політичного і громадського життя у себе вдома, всі разом – до найтіснішого племінного союзу з Росією та до російського панування у військовому та міжнародному відношенні... Якщо їх звільнити сьогодні без об'єднання біля Росії, завтра вони опинилися б у колишньому та ще гіршому становищі» [59, с. 628].

Ставлення до панславістських поглядів Фадєєва було неоднозначним. Про це говорить запис, зроблений російським військовим міністром Д. О. Мілютіним у щоденнику ще в 1876 р. з нагоди візиту до нього Фадєєва і описуючи, що, перейшовши до «Східного питання», Фадєєв «запевняв, що йому на роді написано стати відомим і впливовим у всьому слов'янському світі - від Чехії до Салонік» [46, с. 108]. Розмова між Д. О. Мілютіним та Фадєєвим йшла про те, щоб назначити останнього на військову службу і направити його на формування болгарського ополчення, або ж для підтримки війни в Чорногорії. Д. О. Мілютін описує результат розмови із Фадєєвим: «Хвастливі ці витівки були особливо забавні після щойно почутого мною, за кілька хвилин перед тим, переконливого прохання представників Слов'янського комітету не допускати участі Фадєєва у справах Болгарії та слов'ян взагалі» [46, с. 108]. Як бачимо, ставлення до радикальних панславістських поглядів Фадєєва, в оточенні військової верхівки

Російської імперії, а також, навіть, в колах представників слов'янських комітетів, в яких було багато прихильників ідей панславізму, було скептичним.

Отже, центр зовнішньої політики Росії із другої половини XIX ст. перемістився, на думку Фадєєва, в слов'янські землі Балкан. Саме на Балканському півострові він бачив ключ до вирішення «Східного питання» відповідно до російських інтересів. Слов'янські народи він розглядав, як морально-духовну опору та політичну силу, здатну допомогти Росії подолати внутрішні труднощі та зайняти чільне місце у світовій політиці.

Інтерес до ідей панславізму в середовищі військових Російської імперії проявляв генерал від кавалерії О. О. Кіреєв. Він був одним із засновників Петербурзького Слов'янського комітету заснованого у 1868 році. У період повстання у Боснії та Герцеговині проти турків у 1875 р., Кіреєв організував спеціальну Герцеговинську комісію, ставши одним із організаторів всебічної, зокрема і військової, допомоги балканським слов'янам. Він також підтримував відносини із хорватськими громадсько-політичними діячами (єпископом Й. Ю. Штроссмайєром), які боролися за права слов'ян, що населяли Австрійську імперію [29, с. 24].

Кіреєв так аргументував зацікавленість у налагодженні стосунків із братніми народами: «Нас, слов'янофілів, запитують: чому ми цікавимося слов'янами, чому ми їх любимо більше, ніж інших іноземців, інших закордонних жителів? Та просто тому, що ми віддаємо перевагу чужому – своєму, тому що слов'янин нам близький, він нам свій, він наш!» [29, с. 75]. Він вважав, що всеслов'янську федерацію цілком можна було б створити, і вважав, що Росії не слід зволікати у цьому питанні. Російсько-турецька війна 1877-1878 рр., на його думку, була каталізатором поширення ідей панславізму у всьому російському суспільстві. Він писав: «Під час війни за незалежність слов'ян «панславізм» російського народу висловився у всьому блиску; виявилось, що від Царя до останнього селянина всі росіяни стали панславістами чи, вірніше, виявилися панславістами» [29, с. 113]. Хоча, як зазначав Кіреєв, після провального для Російської імперії та слов'ян Берлінського конгресу, Росія втратила свій вплив

на Балканах, що стимулювало її проводити політику настільки грамотно, щоб «брати-слов'яни» не встигли створити на своїх територіях самостійні державні утворення із парламентським ладом і не пішли західним шляхом [131, с. 77].

Погляди Кіреєва на суспільно-політичне життя були невіддільними від православної релігії. Він писав: «Будь-який народ є союз держави і Церкви, тобто союз держави з елементом, що одухотворює і освячує його, дає авторитету держави безумовну обов'язковість» [29, с. 236]. Значення Росії він бачив у тому, що вона була головним носієм великої релігійної ідеї – поширення православ'я. І хоча Росія була лише однією з частин православного Сходу, саме її доленосним призначенням буде об'єднання всіх слов'ян у єдине ціле. Він писав: «Є питання, від вирішення яких ми відмовитися не можемо; ми не можемо нікому віддати прапор слов'янства, вручений Богом Росії та її Государю, ні з ким не можемо поділитися честю дотримуватися його, тримати грізно та чесно на очах усього світу! А нам радять поділитись цією честю з австрійським урядом!» [29, с. 135]. Слов'янським народам, які сповідують католицизм, Кіреєв пропонував повернутися до старокатолицизму, щоб бути ближчими до своїх православних братів. Старокатолицизм – це рух західноєвропейських християн, що відокремилися від римо-католицької церкви на початку 1870-х рр. через доктринальну незгоду з папством. Старокатолики відмовилися від поняття індульгенції, не визнавали догмату про непогрішність папи, відновили обряд причастя з хлібом та вином, який був присутній у православ'ї. Кіреєв вважав, що з часом католицизм відпав від істинної віри і впав у ересь, але якщо він повернеться до своїх витоків, старокатолицизму, тоді православні зможуть воз'єднатися з ними. Він закликав російських громадсько-політичних діячів, особливо слов'янофілів, підтримувати старокатоликів не тільки матеріально, але й морально [131, с. 78].

Оскільки православна віра була для Кіреєва понад усе, він дотримувався точки зору, що духовна єдність слов'ян набагато важливіша і вища за політичний панславізм: «Схід має залишитися незалежним та православним і – там, де є слов'яни, – слов'янським! Ми можемо і бажаємо мати сусідами вільних ні від

кого незалежних болгар, сербів, греків. Це і становить нашу щирю мету; але ми не бажаємо і не можемо мати сусідами слов'ян, перетворених на денаціоналізованих та окатоличених ворогів Росії» [29, с. 276].

Отже, О. О. Кіреєв пропонував, насамперед, об'єднання слов'ян на ґрунті релігії. Слов'янам, які сповідували католицизм, він пропонував повернутися в старокатолициство, щоб бути ближчими до своїх православних побратимів. Кіреєв погоджувався, що об'єднання слов'ян неможливе «без єднання духовного» [92, с. 406], проте згадував, що зв'язок між братніми народами існує не лише завдяки вірі, а й спорідненій культурі та звичаям.

Ставлення російського уряду до Кіреєва не викликало прихильності. Так, російський історик М. В. Медоваров у своїй статті пише: «У 1862 році Кіреєв подав у відставку з гвардії і став ад'ютантом великого князя Костянтина Миколайовича, що дозволило йому надалі на все життя залишитися людиною, наближеною до двору і входити до найвищих урядових сфер» [Цит. за: 149, с. 402]. Фактично Кіреєв був членом великокнязівської сім'ї, піклуючись про великого князя Костянтина Костянтиновича. Однак симпатіями російського імператора Олександра III, Кіреєв не користувався. Так, одного разу Олександр III, який любив розглядати прохожих із вікна, побачивши генерала Кіреєва, зауважив графу С. Д. Шереметеву: «Наймерзотніший генерал в російській армії» [67, с. 138].

Таким чином, у військових колах Російської імперії у другій половині XIX ст., спостерігався інтерес до ідей панславізму, зокрема у поглядах М. Д. Скобелєва, Р. А. Фадєєва, О. О. Кіреєва. Генерал М. Д. Скобелєв вважав, що створення загальнослов'янської держави на чолі із Росією необхідне для протистояння політиці асиміляції з боку угорців та німців, що забезпечить збереження слов'янського світу, при цьому для боротьби із головним ворогом слов'ян – Німеччиною, потрібно використовувати дипломатичні методи, а насамперед союз Росії із Францією, яка є суперником Німеччини на міжнародно-політичній арені Європи. Р. А. Фадєєв підтримував аргументацію М. Д. Скобелєва стосовно мети загальнослов'янської держави, як методу

боротьби проти політики онімечення та збереження національної свідомості слов'ян, проте російська влада у загальнослов'янському державному об'єднанні повинна відіграти повністю домінуючу роль і контролювати уряди слов'янських автономій, заради уникнення ворожого впливу з боку інших народів. На противагу М. Д. Скобелеву та Р. А. Фадєєву, які підтримували політичне об'єднання слов'ян, російський генерал О. О. Кіреєв у своїх поглядах на перше місце висував духовне єднання слов'ян, яке забезпечить процвітання слов'янського світу.

3.3. Ідеї об'єднання слов'ян у зовнішньополітичній стратегії Російської імперії.

На початку XIX ст., під час Наполеонівських війн уряд Російської імперії вперше звертається до ідей панславізму. Під час протистояння Росії із Францією, Олександр I звертав увагу на слов'ян, які проживали поза межами Російської імперії, передусім у спробі використання їх для боротьби проти французького імператора Наполеона Бонапарта [166, с. 83]. Так, результати російсько-турецької війни 1806-1812 рр., що були закріплені Бухарестською угодою [93, с. 414], незадовільняли Олександра I, адже він розраховував на вгідніші умови, стосовно допомоги у боротьбі із французькою армією та її союзників. Олександр I писав адміралу П. В. Чичагову: «Якби представилася можливість здобути союз із Портою та її сприяння, переважно за допомогою сербів та інших слов'янських народів, проти Франції та її союзників, то не потрібно нічим нехтувати в цьому відношенні. Ви, можете запропонувати Порті замість допоміжного війська дати нам сербів, босняків, хорватів та інших християнських народів, представивши на вигляд, що ця пропозиція робиться з метою пощадити мусульманську кров» [93, с. 364]. Як бачимо, Олександр I вважав за необхідне прийняти план дій у боротьбі проти Франції, протиставивши Наполеону слов'янський світ, наказавши П. В. Чичагову навіяти слов'янам, підданам турецького султана, думку про можливість створення слов'янського об'єднаного фронту у боротьбі проти Франції [166, с. 87].

Російський імператор Олександр I пов'язував також проект об'єднання балканських слов'ян проти політики уряду Австрійської імперії, яка підписала угоду із Францією у 1809 р., за якою вона фактично підпадала під вплив Франції. П. В. Чичагов мав передбачити заходи, що забезпечували спільні дії російських солдатів та слов'янських ополченців проти Австрії. Олександр I заявив австрійському послу в Петербурзі Ф. Сен Жюльєну: «Якщо ваш імператор має намір розіграти комедію і обмежитися формальною посилкою проти мене 30 тис.

солдатів, для мене достатньо, що я повідомлений про цей договір, але якщо ви хочете зі мною дійсно воювати, то я рушу проти вас шість дивізій, крім Дунайської армії, я використовую всі способи для посилення невдоволення в Угорщині або знову домовлюся з Францією; будь-який варіант не у ваших інтересах» [166, с. 87]. Застереження російського уряду подіяло на керівництво Австрії. У результаті міністр закордонних справ Австрійської імперії К. фон Меттерніх поспішив запевнити російського посла, що «добра згода потай могла б як і раніше існувати між старовинними імператорськими дворами» [93, с. 495].

Отже, у першій чверті XIX ст. Олександр I використовував у своїй зовнішній політиці ідеї слов'янського об'єднання, передусім, як політичну силу у боротьбі проти своїх суперників на політичній карті Європи. Хоча потрібно зазначити, що ідеї панславізму були другорядними у зовнішній політиці російського уряду і використовувалися лише в окремих обставинах. Так, після закінчення Наполеонівських війн і формування Священного союзу у 1814-1815 рр., ціль якого полягала у боротьбі проти революційного та національно-визвольного руху в країнах-учасниць союзу, політика Російської імперії стосовно ідей панславізму стала різко негативною.

Наступник Олександра I – Микола I різко негативно ставився до будь-яких проявів революційних рухів, в тому числі був противником ідей панславізму. Так, наприклад, коли розпочалася Кримська війна, прихильники ідей панславізму у Російській імперії не приховували своїх сподівань, щодо війни Росії проти Османської імперії та її союзників, як засобу об'єднання слов'ян під верховенством російського імператора. Російський поет Ф. І. Тютчев написав у березні 1854 р., коли Англія та Франція оголосили Росії війну, свій вірш: «І склепіння стародавні Софії / У відновленій Візантії / Знов осяє Христовий вівтар! / Пади перед ним, о царю Росії, / І встань, як всеслов'янський цар!» [56, с. 163]. Микола I, вважав що автор зайшов надто далеко, і у своїй резолюції негативно оцінив панславістські гасла у творчості Ф. І. Тютчева: «Подібних фраз не допускати» [Цит. за: 166, с. 387].

Потрібно зазначити, що російський уряд під час правління Миколи I, попри негативне ставлення до ідей слов'янського об'єднання, прихильно ставився до участі слов'янських добровольців на боці Росії у війні проти Османської імперії. Головнокомандуючий на південно-західних кордонах Російської імперії фельдмаршал І. Ф. Паскевич рекомендував в докладних записках Миколі I, залучити до військових дій жителів Болгарії та Сербії [84, с. 24]. Слов'янські народи Балканського півострова виявляли бажання проходити військову службу у російській армії. Так, сербські та болгарські добровольці, з яких сформували три роти, дислокувалися в Ізмаїлі. У 1854 р. під час облоги російською армією турецької фортеці Силістрії вдалося набрати 42 тис. болгарських добровольців на військову службу. Однак національно-визвольні рухи християнських та слов'янських народів проти керівництва Османської імперії російською владою не підтримувалися. Так, на території Старої Планини болгарські громадсько-політичні діячі Г. Раковський та Н. Філіповський сподівалися підняти повстання проти турецької влади за підтримки російської армії, але натомість отримали вказівку від російського командування пояснювати населенню, що на даному етапі Микола I не бажає відкритого повстання [85, с. 61].

Офіційна політика Російської імперії періоду правління Олександра II стосовно слов'янських народів, які проживали поза межами Російської імперії, мала двоїстий характер. З одного боку, міністр закордонних справ О. М. Горчаков після Кримської війни висунув принцип «європейської рівноваги», який полягав у спрямуванні усіх зовнішньополітичних питань на згоду провідних держав Європи. Тобто, проблеми на Балканах, які залишали сферу інтересів Росії, мали б вирішуватися мирним шляхом, ігноруючи підтримку національно-визвольних рухів слов'янських народів. З іншого боку, оскільки Європа всіляко намагалася витіснити Росію з Балкан, де її єдиною опорою було християнське населення, російська влада негласно намагалася надавати різноманітну допомогу балканським народам. Так, після закінчення Кримської війни на території Російській імперії виникають слов'янські комітети – громадські організації, метою яких була благодійна діяльність слов'янським та

християнським народам. Створення слов'янських комітетів підтримувалося і російською владою. Саме, завдяки посередництва Міністерства закордонних справ та особисто канцлера О. М. Горчакова на початку 1858 р. було отримано дозвіл на створення Московського слов'янського комітету. Російський уряд доброзичливо поставився до їх виникнення, побачивши у цьому опір своєї зовнішньої політики на Балканах [174, с. 137].

Російська імперія будувала політику на підтримці національних рухів балканських народів і завоювання ними широких автономних прав. Таким шляхом петербурзький кабінет намагався стабілізувати своє положення на Сході і зберегти свої позиції серед слов'янського населення Балкан. О. М. Горчаков у щорічних докладах імператору не втомлявся повторювати, що «слов'янський елемент на Сході є самою міцною базою нашого там впливу» [122, с. 159].

Найбільш помітним прихильником панславізму в урядових колах Російської імперії, який намагався впровадити ідеї об'єднання слов'ян у сфері зовнішньої політики Росії у другій половині XIX ст., був російський дипломат М. П. Ігнат'єв. Протягом 1864-1877 рр. Ігнат'єв займав посаду російського посла в Константинополі. Направляючи Ігнат'єва до Константинополя, міністр закордонних справ О. М. Горчаков розраховував, що той дотримуватиметься обережного курсу та діятиме в рамках принципу «європейської рівноваги» [122, с. 33]. Однак очікування О. М. Горчакова стосовно Ігнат'єва не зовсім виправдалися. Адже Ігнат'єв бачив шлях до відновлення могутності Росії у союзі зі слов'янством, а об'єднання слов'ян навколо Росії він вважав її історичною місією. Він писав про слов'ян: «Слов'янські племена є супротивниками будь-якого підпорядкування іншому племені; найбільше вони прагнуть свободи, яка буде найціннішою запорукою їхньої праці та процвітання. Через літературне перевиховання вони будуть підготовлені до слов'янської солідарності і, завойовані ідеєю перебування в тісному оборонному союзі з Росією, розвинувши свої військові та громадянські якості, які й допоможуть їм разом із Росією створити міцний бар'єр перед чужими намірами захопити їхні багаті та плодючі землі» [Цит. за: 119, с. 48].

Ігнат'єв не довіряв принципу «європейської рівноваги». Маючи справу із представниками європейських держав у турецькій столиці, він часто навіть у дрібних питаннях зустрічав їхню протидію. У записках 1874 р. він писав: «Кожного разу, як нам доводилося відстоювати праву справу, якщо в ній були прямо чи опосередковано замішані інтереси Росії на Сході, ми завжди залишалися самотніми перед лицем згуртованої проти нас Європи ... У слов'янському питанні всі держави – гаранти Паризького миру виступали проти Росії, побоюючись її посилення на Балканах, оскільки всі вони мали там власні інтереси» [Цит. за: 116, с. 189].

Не довіряючи європейським державам у вирішенні міжнародно-політичних питань на Балканах, в Ігнат'єва протягом 50-60-х рр. XIX ст., сформувалася власна політична програма з вирішення «Східного питання» [193, с. 110]. Насамперед, враховуючи, що Росія після укладання Паризького договору 1856 р. перебувала у вкрай не вигідному становищі, він вважав першочергове завдання Росії полягає у дипломатичній боротьбі за перегляд трактату. Проте на відміну від О. М. Горчакова, який був прихильником політики «європейської рівноваги», він вважав, що Росія має вирішувати свої зовнішньополітичні проблеми шляхом безпосередніх переговорів із Туреччиною, уникаючи консультацій та узгоджень із європейськими державами, особливо з Англією та Австрією. «Я глибоко не довіряв Європі та європейським конференціям, – писав Ігнат'єв, – усвідомлюючи, що у Східному питанні всі держави більш менш ворожі і що на цьому ґрунті найлегше складаються проти нас коаліції та союзи» [28, с. 52]. Слов'янські народи були покликані, згідно з програмою М. П. Ігнат'єва, стати дієвим інструментом у боротьбі з відновлення позицій Росії на Балканах і в її суперництві з провідними європейськими державами [119, с. 31]: «Слов'яни австрійські та турецькі повинні бути нашими союзниками та знаряддями нашої політики... Тільки для досягнення цієї мети Росія може приносити на їхню користь жертви та піклуватися про їхнє звільнення та посилення. Жертвувати ж виключно російськими інтересами, маючи лише на увазі звільнення слов'ян, надаючи їм після цього служити ворожій нам політиці

і задовольняючись власним гуманітарним успіхом, – безрозсудно і погано» [28, с. 54].

Ігнат'єв надавав суто практичне значення справі визволення слов'янських народів з-під влади Туреччини. Головним для нього у справі визволення слов'янських народів Османської імперії було отримання безпосередньої вигоди для Російської імперії.

У 60-70-ті рр. XIX ст., коли припадає сплеск національно-визвольного руху балканських народів на території Османської імперії, Росія, вважає М. П. Ігнат'єв, повинна була перейти від політики заступництва православ'я до реальної підтримки слов'ян. Так, на вимогу Ігнат'єва російське вище керівництво виділило 25 тис. рублів на підтримку болгарських повсталих загонів. У 1867 р. під час підготовки повстання на болгарських землях ад'ютант Ігнат'єва, поручик В. Скалон, особисто брав участь у розробці Одеським комітетом плану доставки зброї до Болгарії, а потім у квітні 1868 р. він підготував до відправки велику партію озброєння у розмірі 40 тис. рушниць з Миколаївського арсеналу. Однак військове міністерство Російської імперії з політичних міркувань зупинило ці приготування [119, с. 35].

В урядових колах Російської імперії існували протиріччя стосовно зовнішньої політики на Балканах. Так, 18 жовтня 1867 р. міністр закордонних справ О. М. Горчаков запропонував провідним державам Європи підписати декларацію про невторчання у балканські справи. Ігнат'єв категорично не був згоден з декларацією про невторчання, і навіть затримав її передачу Порті. Він розумів, що процес розпаду Османської імперії може стати некерованим, відповідно російська влада повинна була зобов'язана скористатися ситуацією і стати на чолі «слов'янського союзу», який би об'єднав сербів, болгар, чорногорців, а також греків, албанців і румунів [86, с. 97]. Він пропонував постаратися відвернути увагу європейських держав, насамперед Великобританії, від турецьких справ, граючи на зіткненні їхніх інтересів у Єгипті. Було б помилкою вважати, що дипломат не усвідомлював, що європейські країни відмовляться у майбутньому від турецької спадщини. Він розумів, що такі дії

важко здійснити і вважав за необхідне на противагу Європі зміцнювати зв'язки між Росією та слов'янськими державами через православ'я. У програмі Ігнат'єва також окреме місце було відведено вирішенню долі Константинополя у разі розпаду Османської імперії. Передбачалося звернення його до самостійного вільного міста – столиці союзу балканських держав, «зі змішаним гарнізоном, до складу якого входив би і російський загін» [28, с. 66]. Престол, на думку Ігнат'єва потрібно було надати виключно одному з членів династії російського імператора [28, с. 67].

Отже, під час правління Олександра II у зовнішній політиці Російської імперії помітне місце займали слов'янські народи, які проживали поза межами Росії. Російський уряд активно підтримував національно-визвольні рухи слов'янського населення Балкан, передусім за посередництва слов'янських комітетів, діяльність яких підтримувалася та контролювалася російською владою. Хоча, у Міністерстві закордонних справ Російської імперії, переважав підхід обережної (пасивної) політики відносно слов'ян, намагаючись не піти у конфронтацію із провідними європейськими державами, крім цього існував і активний спосіб вирішення проблем російської політики на Балканах, прихильником якого був М. П. Ігнат'єв, який керувався у своїй дипломатичній діяльності ідеями панславізму.

Ключовою подією зовнішньої політики Російської імперії у другій половині XIX ст., безумовно стала російсько-турецька війна 1877–1878 рр., яка остаточно продемонструвала позицію політичного керівництва Росії стосовно ідей панславізму, яка знову виявилася негативною. Незважаючи на перемогу Росії в цій війні, її результати [190, с. 187] не сильно вплинули на становище слов'янських народів, а стосовно ідей слов'янського об'єднання підсумки війни натомість взагалі були кроком назад. Саме, після Берлінського конгресу 1878 р., під час якого було переглянуто багато здобутків Сан-Стефанського мирного договору [190, с. 172], у Росії поступово відбувається зниження інтересу до ідей слов'янської єдності, адже перемога Росії над Османською імперією та звільнення слов'ян не призвели до очікуваного їхнього об'єднання з російським

народом. Російські панслависти були вкрай незадоволені результатом російсько-турецької війни 1877-1878 рр. У 1878 р. на бенкеті Слов'янського благодійного товариства І. С. Аксаков засудив рішення Берлінського конгресу назвавши його: «відкритою змовою проти російського народу, в якій взяли участь самі росіяни» [12, с. 271].

Прихід до влади в Болгарії та Греції в 1885 р. прогерманських кіл неминуче спричинив посилення на Балканах геополітичних противників Росії, що впливало безпосередньо на позиції Російської імперії на Балканському півострові, значне населення якого становили слов'янські народи. Британський посол у Константинополі У. Уайт у листі до англійського дипломата Р. Морієра писав: «Росіяни понесли багато жертв для звільнення Греції, Сербії та Румунії. Одна тільки Чорногорія залишилася вірною і вдячною... Нині вони втрачають Болгарію... Ці щойно звільнені народи бажають дихати свіжим повітрям, а не через російські ніздрі» [91, с. 149]. Міністр закордонних справ Російської імперії з 1882-1895 рр., М. К. Гірс був противником радикальних дій у зовнішній політиці Росії, щодо слов'янських народів, а також вважав, що Росія має діяти на міжнародній арені у згоді з європейськими державами. Офіційна позиція Міністерства закордонних справ Росії часів правління Олександра III була протилежною поглядам російським панславістам.

Таким чином, впродовж XIX ст., попри негативну позицію офіційного російського уряду стосовно панславізму у кризових ситуаціях на міжнародно-політичній арені для Російської імперії, Петербург звертається до ідей слов'янського об'єднання для вирішення особистих зовнішньополітичних проблем, але як тільки проблеми у зовнішньополітичній сфері вирішувалися панславізм знову заперечувався офіційною владою Російської імперії. Так, під час правління Олександра I російський уряд намагався використати об'єднані слов'янські народи, як силу у боротьбі зі своїм зовнішнім ворогом – наполеонівською армією, але після перемоги над Наполеоном російська влада знову відкидає ідеї панславізму, підтримуючи положення Священного союзу.

Уряд Миколи I, який категорично негативно ставився до панславізму, активно залучав на свою сторону слов'янські народи у період Кримської війни.

У часи правління Олександра II найбільше спостерігається використання ідей панславізму у зовнішньополітичній стратегії Російської імперії за посередництва слов'янських комітетів. Безумовно, уряд Олександра II проводив обережну (пасивну) політику, щодо слов'янських народів, які перебували у складі Османської та Австрійської імперії, але серед високопоставлених посадовців існували прихильники активного втручання у вирішенні справ у середовищі слов'ян, насамперед, Османської імперії, прикладом чого була діяльність російського дипломата, прихильника ідей панславізму М. П. Ігнат'єва. Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. стала одночасно і вершиною, і останньою точкою у використанні ідей панславізму російською владою у власній зовнішньополітичній стратегії у XIX ст.

Висновки

У результаті проведеного комплексного дослідження з'ясовано процес виникнення та сутність панславізму, прослідковано формування панславізму у Російській імперії у першій половині XIX ст., проаналізовано роль поглядів окремих постатей у розвитку теоретико-ідеологічної бази панславізму на території Російської у другій половині XIX ст., а також виявлено місце та вплив ідей панславізму у сфері зовнішньої політики Російської імперії.

Згідно до сформульованих у вступній частині дослідницьких завдань, можна виділити наступні висновки:

1. Панславізм виникає на початку XIX ст. на території Австрійської імперії, спочатку, як ідеологія, що передбачає об'єднання слов'ян на культурному аспекті для вирішення культурних та національних проблем. Політичний панславізм виникає значно пізніше у середині XIX ст., що пов'язувалося із виникненням самостійних політичних концепцій Л. Штура та ідей австрославізму. В Російській імперії панславізм формувався, як синтез панславізму слов'янських народів Австрійської та Османської імперії та власних суспільно-політичних традицій, а геополітичне становище Російської імперії у міжнародній політиці впливало і на формування уявлення про провідне місце Росії у справі об'єднання слов'ян. Основними чинниками, які сприяли виникненню панславізму були: Велика французька революція, яка вперше активізувала інтерес в середовищі європейського суспільства до політичного поняття «нації», а також Наполеонівські війни, які дали змогу це розповсюдити серед слов'янських народів; Німецька ідеалістична філософія та романтизм ацентували увагу на унікальності кожного народу, в тому числі і слов'ян, а процес «слов'янського відродження» – зростання інтересу до літератури, історії, а також традицій слов'ян, давав змогу прослідкувати спільні риси у середовищі слов'янських народів; Загроза національної та культурної асиміляції підштовхувала слов'ян на вироблення ідеології, для консолідації слов'янських

народів; Відсутність своєї державності у слов'янських народів стимулювало вироблення слов'янами власної панідеології.

2. У першій чверті XIX ст., у громадсько-політичному русі Російської імперії у діяльності масонської ложі «З'єднаних слов'ян» та «Товариства об'єднаних слов'ян» висувуються ідеї об'єднання слов'ян: об'єднання низки слов'янських народів у єдину державу, слов'янські держави, які входили в союз повинні ґрунтуватися на республіканській формі правління, формою державною устрою загальнослов'янської держави повинна була бути федерація. Організації були результатом ідей епохи «Просвітництва», Великої французької революції, масонського та декабристського руху в Російській імперії. Діяльність масонської ложі «З'єднаних слов'ян» та Товариства об'єднаних слов'ян справила суттєвий вплив на формування панславізму на території Російської імперії впродовж XIX століття. Так, у середині XIX ст. спостерігається поява ідей панславізму у діяльності течії слов'янофілів, які виступали за своєрідний шлях розвитку Росії, та симпатизували ідеям об'єднання слов'янських народів. Основними факторами, що сприяли появі панславістських ідей у середині XIX ст. у діяльності слов'янофілів були: тісні контакти частини російських громадсько-культурних діячів із представниками «слов'янського відродження» Австрійської імперії, нейтральна та відветро ворожа позиція європейських держав на міжнародно-політичній арені у середині XIX ст., стосовно Російської імперії, прикладом чого була Кримська війна 1853-1856 рр., яка розцінювалася слов'янофілами, як процес протистояння західноєвропейської та східноєвропейської цивілізації, військова могутність Росії, попри велику кількість ворогів на політичній карті Європи, вважалася єдиним засобом для визволення всіх слов'янських народів з-під чужоземної неволі. У середині XIX ст., слід виокремити інтелектуальну діяльність М. П. Погодіна, О. С. Хомякова та Ф. І. Тютчева, як найактивніших пропагандистів ідей всеслов'янського об'єднання у Росії у цей час. Вони висували схожі тези стосовно ідей панславізму: відмінність Західної Європи від греко-слов'янського світу та їх цивілізаційне протистояння, простежується ідея про верховну роль

Росії в об'єднанні слов'янських народів, а також включення в кордони всеслов'янської держави, неслов'янських народів: греків, румунів, угорців та ін., наголошуючи на їхній цивілізаційній наближеності до слов'янського світу.

3. У другій половині XIX ст. на території Російської імперії панславізм набуває розвитку у поглядах та діяльності В. І. Ламанського, М. Я. Данилевського, К. С. Аксакова та І. С. Аксакова, що частково продовжили панславістські ідеї слов'янофілів середини XIX ст.: Ф. І. Тютчева, М. П. Погодіна та О. С. Хомякова, а також сформували та інтерпретували власне трактування ідей панславізму у своїх поглядах.

Концепція В. І. Ламанського характеризувалася ідеями протистояння романо-германського та греко-слов'янського світу, який формує окрему цивілізацію – «Середній світ». Він виділяв три цивілізації Євразійського материка: романо-германську, «Середній світ» та азійську, в свою чергу «Середній світ» характеризується впливом суміжних цивілізацій, як азійської, так і романо-германської. Першочергову роль у об'єднанні слов'ян повинен відігравати культурний аспект, який є найбільш важливим для збереження цивілізаційних цінностей греко-слов'янського світу, а російська мова повинна стати загальнослов'янською, через популяризацію російської літератури, мистецтва та науки у слов'янському просторі.

Панславістські ідеї М. Я. Данилевського стають частиною теорії культурно-історичних типів, яка полягає у цивілізаційному погляді на історичний процес людства. Слов'янський культурно-історичний тип, на думку Данилевського, перебуває в стадії становлення, а центральне місце у ньому повинна зіграти Росія, якій слід зіграти колосальну роль у протистоянні Західної Європи та греко-слов'янського світу.

Інтерпретації ідей панславізму К. С. Аксаковим та І. С. Аксаковим дали змогу ідеям об'єднання слов'ян у Російській імперії набути нових рис, які визначали слов'ян, як миролюбних та здатних до самопожертви, що протиставлялося насильству та агресивності західноєвропейців. Росії слід було визволити всіх слов'ян з-під неволі Австрійської та Османської імперій,

підтримавши слов'янські народи у національно-визвольній боротьбі проти своїх гнобителів. Завдання Росії полягало у протистоянні Заходу, за умови збереження національної самосвідомості слов'янських народів і звільнивши слов'янські народи від іноземного впливу, Російська імперія стимулює духовний та культурний розвиток слов'ян.

4. Впродовж XIX ст. основним фактором еволюції позиції щодо ідей панславізму з боку урядових кіл Російської імперії були реалії російської політики. Олександр I допускав об'єднання слов'ян, задля боротьби проти наполеонівської армії, хоча після вступу Росії у Священний союз позиція російського уряду набуває різко негативного характеру. Основна ідеологія російського самодержавства у часи правління Миколи I «теорія офіційної народності», що асоціювалася тільки із народами, які були підданими російського імператора, суперечила ідеям об'єднання слов'ян. Лояльне ставлення уряду Олександра II до ідей панславізму пов'язувалося із характером позиції панславістів, якщо позиція російських панславістів набувала радикального характеру стосовно ролі Росії у визволенні слов'ян, то лояльне ставлення російської влади до панславізму змінювалося на негативне. Олександра III не підтримував союз зі слов'янськими народами у зв'язку із обережною політикою Російської імперії у зовнішній політиці стосовно слов'янських народів.

Протягом XIX ст., попри здебільшого негативну позицію офіційного російського уряду стосовно панславізму, у кризових ситуаціях на міжнародно-політичній арені Російська імперія звертається до ідей слов'янського об'єднання для вирішення особистих зовнішньополітичних проблем, але як тільки проблеми у зовнішньополітичній сфері вирішувалися панславізм знову заперечувався офіційною владою Російської імперії. Так, під час Наполеонівських війн, Кримської війни та російсько-турецької війни 1877-1878 рр. російський уряд використовував або ж були спроби скористатися слов'янськими народами, у особистих інтересах, застосовуючи аспект панславізму. Доказом впливу ідей панславізму на зовнішню політику Російської імперії було поширення

панславізму у російських військових колах у другій половині XIX ст., які безумовно були суб'єктом російської політики на міжнародній арені. Прихильники панславізму серед російських військових діячів: М. Д. Скобелєв, Р. А. Фадєєв, О. О. Кіреєв у своїх поглядах висували панславістські ідеї: створення загальнослов'янської держави на чолі із Росією, для протистояння політиці асиміляції з боку угорців та німців, що забезпечило б збереження сло'янського світу.

Список джерел та використаної літератури

Джерела:

1. Абель К. О возможности общеславянского литературного языка. *Известия С. Петербургского славянского благотворительного общества*. 1885. № 9. С. 392.
2. Аксаков И. С. 11 мая в Москве. *Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России, изданный по определению Московского общества любителей русской словесности М. Погодиным*. Москва: Синодальная типография, 1865. С. 534-538.
3. Аксаков И. С. Биография Федора Ивановича Тютчева. М.: Тип. М.Г. Волчанинова, 1886. 327 с. URL:<https://www.prlib.ru/item/1095800>
4. Аксаков И. С. В предположении войны. Полное собрание сочинений. Т. 3. Польский вопрос и западнорусское дело. М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1886. С. 116-126. URL:http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_1863_v_predpolozhenii_voyny_oldo_rfo.shtml
5. Аксаков И. С. Вопросы, предложенные Ивану Сергеевичу Аксакову III-м отделением. Быть России в благоденствии и славе: Послания великим князьям, царям, императорам, политическим деятелям о том, как улучшить «государственное устройство». М.: Пашков дом, 2002. С. 353.
6. Аксаков И. С. Застой русского дела в западном крае по усмирению мятежа 1863-64 годах. Полное собрание сочинений. Т. 3. Польский вопрос и западно-русское дело. М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1886. С. 648-666.
7. Аксаков И. С. Наше знамя – русская народность. М.: Институт русской цивилизации, 2008. 640 с.

8. Аксаков И. С. Об издании газеты. *Парус*. 1859. № 1. С. 1-2.
9. Аксаков И. С. Передовая статья. «*Москва*». 1867. № 3. С. 91-96.
10. Аксаков И. С. По поводу дипломатического вмешательства Европы в Польский вопрос. Полное собрание сочинений. Т. 3. Польский вопрос и западно-русское дело. М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1886. С. 120-126.
URL:http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_1863_po_povodu_vmeshatelstva_oldorfo.shtml
11. Аксаков И. С. По поводу письма Ригера о польском вопросе. Полное собрание сочинений. Т. 3. Польский вопрос и западно-русское дело. М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1886. – С. 126-134.
URL:http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_1863_po_povodu_pisma_rigera_oldorfo.shtml
12. Аксаков И. С. Полное собрание сочинений. Вып. 1: Славянский вопрос. М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1886. 791 с.
13. Аксаков И. С. Почему Австрия не может сделаться Славянской державой. Полное собрание сочинений. Т. 7. Общеввропейская политика. Статьи разного содержания. М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1887. С. 80-96.
URL:http://az.lib.ru/a/aksakow_i_s/text_1865_avstriya_oldorfo.shtml
14. Аксаков И. С. Собрание сочинений. Т. 1: Славянский вопрос. Кн. 1. СПб.: ООО «Издательство “Росток”», 2015. 639 с.
15. Аксаков И. С. Собрание сочинений: В 12 т. Т. I. Славянский вопрос. Кн. 1. СПб.: ООО Издательство Росток, 2015. С. 669–672.
16. Аксаков И. С. Статьи из газеты «*Москва*» 1867 г. Полное собрание сочинений. Т. 1. Славянский вопрос. 1860-1886. М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1886. С. 91-178.

17. Аксаков И. С. Статьи из газеты «Русь». Полное собрание сочинений. Т. 1. Славянский вопрос. 1860-1886. М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1886. С. 552-569.
18. Аксаков К. С. Государство и народ. М.: Институт русской цивилизации, 2009. 675 с.
19. Аксаков К. С. О современном литературном споре. *Русь*. 1883. № 7. С. 26.
20. Борисов П. Из показаний П. И. Борисова. Избр. социально-полит. и философ. произведения декабристов. Т. 3. М.: Гос. изд-во полит. лит., 1951. С. 61–70.
21. Верецагин. В. Скобелев. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. в воспоминаниях В. В. Верецагина. М.: «ДАРЪ». 2007. 536 с.
22. Гегель Г. Наука логики. Москва: Издательство АСТ, 2018. 1512 с.
URL: <https://philosophy.ru/library/nauka-logiki-tom-1/>
23. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. М.: Наука, 1977. 703 с.
URL: https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_prosveshhenie/gerder_i_g_idei_k_filosofii_istorii_chelovechestva/11-1-0-801
24. Горбачевский И. Записки И. И. Горбачевского. Мемуары декабристов. М.: Правда, 1988. С. 167–176.
25. Горбачевский И. И. Записки. Письма. М.: Издательство академии наук СССР, 1963. С. 13.
26. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М.: Книга, 1991. 576 с.
27. Добровский И. Кирилл и Мефодий, словенские первоучители. Москва: типография Семена Селивановского, 1825. 152 с.
URL: <https://www.prilib.ru/item/336245>
28. Записки графа Н. П. Игнатьева. *Исторический вестник*. 1914. № 1. С. 52.

29. Киреев А. Учение славянофилов. М.: Институт русской цивилизации, 2012. 640 с.
30. Коллар Я. О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими. *Отечественные записки*. 1840. № 8. С. 65-94.
31. Ламанский В. И. Видные деятели западно-славянской образованности в XV, XVI и XVII веках. Историко-литературные и культурные очерки. *Славянский сборник*. Том 1. СПб.: Санкт-Петербургское отделение славянского благотворительного комитета, 1875. С. 417–418.
32. Ламанский В. И. Ворожея XVII в. *Живая старина*. Вып. 3. СПб., 1893. С. 5.
33. Ламанский В. И. Геополитика панславизма. М.: Институт русской цивилизации, 2010. 928 с.
34. Ламанский В. И. Государственные тайны Венеции. *Русь*. 1883. № 22. С. 40.
35. Ламанский В. И. Еврейская коллекция и непрременный секретарь Академии наук. *Голос*. 1866. № 77-78. С. 2-3.
36. Ламанский В. И. Из записок о славянских землях. *Отечественные записки*. 1864. № 2, 5. С. 7-9.
37. Ламанский В. И. Национальности итальянские и славянские в политическом и литературном отношениях. *Отечественные записки*. 1864. № 11-12. С.166-188.
38. Ламанский В. И. Несколько слов об отношении русских к грекам. *Русская беседа*. Кн. 12. Москва: Смесь, 1858. С. 103-140.
39. Ламанский В. И. Новейшие памятники древнечешского языка. *Журнал министерства народного просвещения*. 1879. № 1-4. С. 131-160.
40. Ламанский В. И. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1859. С. 53.
URL:<https://elibr.rgo.ru/handle/123456789/218396>

41. Ламанский В. И. Об историческом изучении греко-славянского мира в Европе. Санкт-Петербург: Лань, 2013. 322 с.
[URL:https://www.prlib.ru/en/node/1091566](https://www.prlib.ru/en/node/1091566)
42. Ламанский В. И. Отдел критики. Национальная бестактность. «День». 1861. № 2. С. 14-19.
43. Ламанский В. И. Рецензия на книги А.А. Котляревского «Книга о древностях и истории поморских славян в XII веке» и «Древности права балтийских славян». *ЖМНП*. 1875. С. 239-250.
44. Ламанский В. И. Три мира Азийско-Европейского материка. СПб.: Типография А. И. Граншеля, 1892. 132 с.
[URL:http://dspace.bsu.edu.ru/handle/123456789/44003](http://dspace.bsu.edu.ru/handle/123456789/44003)
45. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.13. М.: Госполитиздат, 1959. С. 5-9.
46. Милютин Д. Дневник. 1876–1877. Т. 2. М.: Библиотека СССР им. В.И. Ленина, 1949. 292 с.
47. Мнение» о Кирилло-Мефодиевцах гр. Орлова, поданное им императору Николаю I. *Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури*. 1918. № 2. С. 178.
48. Передовая статья. *Москвитянин*. 1841. № 2. С. 2.
49. Письмо Ламанского В. И. к Аксакову И.С. от 1 ноября 1858 г. Переписка двух славянофилов. *Русская мысль*. Кн. 9. 1916. С. 15.
50. Погодин М. Историко-политические письма и записки в продолжении Крымской войны. 1853–1856. М.: Тип. В. М. Фриш, 1874. 383 с. [URL:https://runivers.ru/lib/book8946/478169/](https://runivers.ru/lib/book8946/478169/)
51. Погодин М. П. Избранные труды. М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. 778 с.
52. Погодин М. П. Исторические афоризмы. Москва: Унив. тип., 1836. 128 с. [URL:http://az.lib.ru/p/pogodin_m_p/text_1834_istor_aforizmy.shtml](http://az.lib.ru/p/pogodin_m_p/text_1834_istor_aforizmy.shtml)

53. Погодин М. П. Сочинения. В 5 т. Т. 3. М.: Синод. типогр., 1872. 627 с. [URL:http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/9419-pogodin-m-p-sochineniya-m-p-pogodina-v-5-ti-t-m-1872-1876](http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/9419-pogodin-m-p-sochineniya-m-p-pogodina-v-5-ti-t-m-1872-1876)
54. Правила Общества Соединенных Славян . М. В. Нечкина. Общество соединенных славян. М. -Л.: Госиздат, 1927. С. 96-98. [URL:http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1825slavyan.php](http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1825slavyan.php)
55. Речь генерала Скобелева в Париже. 1882 г. *Красный архив*. 1927. Т. 27. С. 219 - 220.
56. Тютчев Ф. Полное собрание стихотворений. Л.: Сов. писатель, 1987. 448 с. [URL:http://www.ruthenia.ru/tiutcheviana/stihi/bp/80.html](http://www.ruthenia.ru/tiutcheviana/stihi/bp/80.html)
57. Устав Общества Соединенных Славян . Фёдоров В., Цимбаев Н. Материалы по истории СССР для семинарских и практических занятий. Освободительное движение и общественная мысль в России XIX в. М.: Высшая школа, 1991. С. 132. [URL:http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1823slav.html](http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1823slav.html)
58. Фадеев Р. А. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 2. СПб.: Тип. В. В. Комарова, 1890. 578 с.
59. Фадеев Р. А. Государственный порядок. Россия и Кавказ. Москва: Институт русской цивилизации, 2010. 992 с.
60. Флоренский П. А. Около Хомякова. Сергиев-Посад: Тип. Св-Тр. Сергиевой лавры, 1916. 79 с. [URL:http://www.odinblago.ru/okolo_homakova](http://www.odinblago.ru/okolo_homakova)
61. Флоровский Г. Пути русского богословия. Вильнюс: Вильтис, 1991. 601 с. [URL:https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Florovskij/puti-russkogo-bogoslovija/](https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Florovskij/puti-russkogo-bogoslovija/)
62. Хомяков А. Сочинения в 2 т. Т. 1. М.: Московский философский фонд Издательство «Медиум», 1994. С. 456-471. [URL:https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_russkaja/khomjakov_sochinenija_2_tomakh/15-1-0-3827](https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_russkaja/khomjakov_sochinenija_2_tomakh/15-1-0-3827)

63. Хомяков А. Полное собрание сочинений. Т. 3. М.: Университетская типография. 1900. 504 с. [URL:https://runivers.ru/lib/book3560/](https://runivers.ru/lib/book3560/)
64. Хомяков А. Стихотворения и драмы. Л.: Наука, 1969. 483 с.
65. Шафарик П. Славянские древности. М.: Университетская типография, 1837. Т. 1. 330 с.
66. Шафарик П. Славянские древности. Т. 1-2. М.: Университетская типография, 1837 – 1848. 330 с.
67. Шереметев С. Мемуары графа С. Д. Шереметева. М.: Издательство «Индрик», 2001. 705 с.
68. Штур Л. Славянство и мир будущего. Послание славянам с берегов Дуная. СПб.: Тип. Мин-ва путей сообщения, 1909. 173 с. [URL:https://www.digar.ee/arhiiv/ru/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/17148](https://www.digar.ee/arhiiv/ru/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/17148)
69. Čelakovský F. Slovanské národní písně, díl I—III. Praha: Vetterlová z Wildenbrunu, 1822-1827. 232 s. [URL:https://books.google.com.ua/books?id=vp1bAAAAcAAJ&hl=uk&source=gbs_similarbooks](https://books.google.com.ua/books?id=vp1bAAAAcAAJ&hl=uk&source=gbs_similarbooks)
70. Čelakovský F. Ohlas písní ruských. 1. vyd. v SNDK. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1954. 223 s. [URL:https://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/00/52/ohlas_pisni_ceskyh.pdf](https://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/00/52/ohlas_pisni_ceskyh.pdf)
71. Hanka W. Hankowy pjesně. Praha: Nákladem spisowatelowým, 1841. 144 s.
72. Hanka W. Igor Swatoslawic. Hrdinsky zpiew o tazenj proti polowcfim. Werne w puwodnjm gazyku, s pripogenjm ceskeho a Nemeckeho pfelozeni. Praha: u Haze, Krausse, Endersa, 1821. 24 s.
73. Herkels J. Elemencia universalis linguae Slavicaevins dialectis eruta. Budaë: Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1826. 23 S. [URL:https://books.google.sk/books?id=sYICAQAIAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](https://books.google.sk/books?id=sYICAQAIAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)

74. Kollar J. Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen der verschiedenen Stammen und mundartender slawischen Nation. Pesth: Trattner-Karoly, 1837. 132 s.
URL:https://books.google.de/books?id=KoJAUwO_gU8C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
75. Palacky F. Dějiny narodu českého v Cechach a v Moravé. Díl I. Cast 1. Praha: Gutenberg, 1928. 375 s.
76. Šafárik P. Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Ofen: Mit kön.ung. Universitäts Schriften, 1826. 525 p.
URL:https://books.google.ad/books?id=NQ0VAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Література:

77. Авдеева Л. Русские мыслители: А. А. Григорьев, Н. Я. Данилевский, Н. Н. Страхов. Философская культурология второй половины XIX века. Москва : Изд. Московского университета, 1992. 195 с.
78. Аксёнова Е. А. Н. Пыпин о славянстве. М.: Индрик, 2006. 502 с.
79. Алексюн Н. Бовуа Д. История Центрально-Восточной Европы СПб.: Евразия, 2009. 1120 с.
80. Анненкова А. Гоголь и братья Аксаковы: славянский вопрос в ист.-культурной перспективе. *Гоголь и славянский мир*. М., 2017. С. 43-53.
81. Бадалян Д. «Против течения...»: феномен публицистики Ивана Аксакова в общественной жизни России 1850–1860-х годов. *Дальний Восток, близкая Россия: Эволюция русской культуры – взгляд из Восточной Европы*. Белград, Сеул, Сайтама, 2015. С. 11–24.
82. Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. Книга 10. СПб.: Тип. Стасюлевича, 1896. 583 с. URL:<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/10436-barsukov-n-p-zhizn-i-trudy-m-p-pogodina-v-22-t-spb-1888-1910>

83. Белинский В. Полное собрание сочинений. Т. 9. М.: Изд-во АН СССР, 1955. 728 с.
84. Белова Е. В. Национально-освободительная борьба балканских народов и Крымская война. *Вестник ВолГУ. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения*. Т. 21. 2016. № 6. С. 56-68.
85. Белова Е. Формирование волонтерских отрядов из жителей Балкан и Придунайских княжеств во время Крымской войны. *Новый исторический вестник (РГГУ)*. 2007. № 2. С. 19-31.
86. Блуднова Е. Н. П. Игнатъев о восточном (балканском вопросе). *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*. 2006. № 1. С. 95-99.
87. Болдин В. Панславистские политические концепции: генезис и эволюция. М.: Аквилон Москва, 2018. 321 с.
URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/boldin-v-a-panslavistskie-politicheskie-kontseptsii-genezis-i-evolyutsiya-m-akvilon-2018-376-s>
88. Будилович А. Пангерманизм и панславизм. *Славянское единство*. М.: Институт русской цивилизации, 2014. С.130-136.
89. Вазов И. Сочинения в шести томах. Т. I. М.: Гослитиздат, 1956. 436 с.
90. Валицкий А. В кругу консервативной утопии. Структура и метаморфозы русского славянофильства. М.: НЛО, 2019. 704 с.
91. Вандам Е. Геополитика и геостратегия. М.: Кучково поле, 2002. 272 с.
92. Введенский А. Славянофильская формула А. А. Киреева. Наши союзники и наши противники. *Богословский вестник*. 1895. № 12. С. 406.
93. Внешняя политика России XIX и начала XX в. Серия 1. Т. VI. М.: Госполитиздат, 1962. 879 с.
94. Волк С. Исторические взгляды декабристов. М.: Издательство АН СССР, 1958. 459 с.

95. Волков В. К вопросу о происхождении терминов «пангерманизм» и «панславизм». *Славяно-германские культурные связи и отношения*. М., 1969. С. 25–61
96. Гаврилов И. К вопросу о характеристике религиозно-философского мировоззрения М. П. Погодина. *Труды кафедры богословия Санкт-Петербургской Духовной Академии*. 2020. № 3. С. 92-109. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-harakteristike-religiozno-filosofskogo-mirovozzreniya-m-p-pogodina>
97. Гердт Я. Роль экспансии в российских панславистских теориях второй половины XIX века. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 29. С. 144-151.
98. Гилязов М. Политические идеи и проекты Р. А. Фадеева (1824–1884): автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Международный институт социальной истории. Москва, 2002. 23 с.
99. Григорьева А. «Славянская идея» в воззрениях М. А. Бакунина и Ф. Энгельса. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2012. №7. С. 77-79.
100. Григорьева А. Панславизм: идеология и политика: 40-е годы XIX - начало XX века: Монография. Иркутск: Аспринт, 2013. 199 с. URL:<https://linguisticinthenews.files.wordpress.com/2017/09/d0bfd0bed0bbd0bdd18bd0b9-d182d0b5d0bad181d182-d0bcd0bed0bdd0bed0b3d180d0b0d184d0b8d0b8.pdf>
101. Григорьева А. Славянская идея в России (начало XX в.). Пятые Байкальские международные социально-гуманитарные чтения. В 4 т. Т.1: материалы ФГБОУ ВПО «ИГУ». Иркутск: Изд-во ИГУ. 2011. С.142-147.
102. Грот К. Владимир Иванович Ламанский. *Исторический вестник*. 1915. № 1. С. 209-210. URL:<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/44962-grot-k-ya-vladimir-ivanovich-lamanskiy-um-19-noyabrya-1914-g-pg-1915>

103. Гусаров В. Генерал М.Д. Скобелев: легендарная слава и несбывшиеся надежды. М.: Центрполиграф, 2003. 401 с.
104. Джонг Х. С. Идея демократической славянской федерации в российской общественной мысли второй половины XIX в. *Отечественная история*. 1995. № 3. С.174-185.
105. Дмитриев. А. Русская и Австрийская государственность в статье А. С. Хомякова «Славянское и православное население Австрии» (1845): «семейное братство» народов versus «механистического» онемечивания. Москва: Институт мировой литературы им. А.М. Горького Российской академии наук, 2020. С. 43-45.
106. Досталь М. Славянский мир и славянская идея в философских построениях и «практике» ранних славянофилов. *Славянский альманах*. М.: Издательство «Индрик», 2001. С. 85-95.
107. Достян И. Русская общественная мысль и балканские народы. От Радищева до декабристов. М.: Наука, 1980. 359 с.
URL:<https://inslav.ru/publication/dostyan-i-s-russkaya-obshchestvennaya-mysl-i-balkanskiy-narody-m-1980>
108. Достян И. Формирование национальных независимых государств на Балканах (конец XVIII – 70-е годы XIX в.). М.: Наука, 1986. 29 с.
109. Дроздов В. Східне питання у висвітленні слов'янофільської періодики (1856 - 1860 рр.). *Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту*. Вип. 35. 2013. С. 325-328.
110. Дружинин Н. Декабрист Никита Муравьев. М.: Изд-во политкаторжан, 1933. 402 с.
111. Дьяков В. Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России. М.: Наука, 1993. 207 с.
112. Жигарев С. Русская политика в восточном вопросе (её история в XVI—XIX веках, критическая оценка и будущие задачи). *Историко-юридические очерки*. Т. II. М.: Унив. тип., 1896. 544 с.

113. Зеньковский В. Русские мыслители и Европа. М.: Республика, 2005. 368 с.
114. Иванников Д. Общественно-политические взгляды и деятельность М.П. Погодина: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.02. / Рос. ун-т дружбы народов. Москва, 2005. 36 с.
115. Ивантышинова Т. «Орел» А. С. Хомякова и символы словацкого национального движения XIX века. *Запад – Восток*. 2017. № 10. С. 65-78.
116. Йоцов А. Бивш генерален консул на България. Граф Игнатиев и нашето освобождение. (Дипломатическа студия по личната архива на графа). София: Печ. Витоша на Г. Богданов и сие, 1939. 231 с.
117. Казначеев И. Генерал-адъютант М. Д. Скобелев (1843-1882). Биографический очерк. Петроград: Главное управление военно-учебных заведений, 1916. 70 с.
118. Казьмирчук Г. Декабристы на Житомирщине. Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Упор.: Г. Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш; редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. Д. Казьмирчук (відпов. ред.), О. П. Реєнт та ін. Т. 7. Київ, 2012. 440 с.
119. Канева К. Рыцарь Балкан. Граф Н. П. Игнатъев. М.: Центрполиграф, 2006. 523 с.
120. Карпова Л. Концептуальные основы теории локальных цивилизаций Н.Я. Данилевского. *Инновации в гражданской авиации*. МГТУ ГА. 2017. №1. С. 19-24.
121. Карушева М. А. С. Хомяков и Вацлав Ганка. *Хомяковский сборник*. Т.1. Томск.: «Водолей», 1998. С. 283–299.
122. Киняпина Н. Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII - начало XX в. М.: Наука, 1978. 434 с.
123. Кнорринг Н. Генерал М. Д. Скобелев. Исторический очерк. «Белый генерал». М.: Патриот, 1992. 348 с.

124. Кожин В. Вступительная статья: Незавершенный трактат «Россия и Запад». Гос. лит. музей-усадьба «Мураново» им. Ф. И. Тютчева. Кн. I. М.: Наука, 1988. С. 183-200. URL:<http://feb-web.ru/feb/tyutchev/critics/ln1/ln1-1833.htm?cmd=p>
125. Корень Е. Тема славянского возрождения в духовно-ценностных исканиях русской интеллигенции по материалам декабристов. Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы X Междунар. науч. конф., г. Гомель, 25-26 мая 2017 г. Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2017. С. 165-168. URL:<https://core.ac.uk/download/pdf/212982259.pdf>
126. Коробка Н. Декабристы братья Борисовы и Общество соединенных славян. *Современник*. 1911. № 5. С. 11-21.
127. Косарев С. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. в оценках российской и английской периодической печати: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.02 / Брян. гос. ун-т им. акад. И.Г. Петровского. Брянск, 2012. 218 с.
128. Кость С. Концепція слов'янської взаємності: особливості сприйняття й тлумачення у слов'янському світі (40-ві – 70-ті рр. XIX ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. Вип. 27. 2017. С. 14-18. URL:http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v27/part_1/6.pdf
129. Котуненко М. Теоретико-методологические основания исследования русского панславизма. Сборник научных статей факультета политологии МГУ имени М.В. Ломоносова. М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2013. С. 22-26. URL:<https://docplayer.com/50159778-Teoretiko-metodologicheskie-osnovaniya-issledovaniya-russkogo-panslavizma.html>
130. Кочуков С. «За братьев-славян»: Русско-турецкая война 1877-1878 годов в восприятии общества, власти и армии Российской империи. Саратов: Наука, 2012. 216 с.

131. Крутько А. Конфессиональная и этническая идентичность славянских народов в полемике В.С. Соловьева и А.А. Киреева. *Соловьёвские исследования*. Выпуск 1. 2017. С. 69-85.
132. Кузнецов А. Идея всеславянского союза в творчестве Н. Я. Данилевского. *Преподаватель XXI век*. 2015. №3. С. 382-388.
URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/ideya-vseslavvyanskogo-soyuza-vtvorchestve-n-ya-danilevskogo>
133. Кузнецов О. Р. А. Фадеев: генерал и публицист. Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 1998. 182 с.
134. Куприянов В. Панславизм В. И. Ламанского в контексте теории славянской взаимности XIX века. *Вече. Журнал русской философии и культуры*. Вып. 29. 2017. С. 210-219.
URL:<https://elibrary.ru/item.asp?id=32359137>
135. Куприянов В. Россия и Европа в раннем и позднем славянофильстве (А. С. Хомяков и В. И. Ламанский). *Соловьёвские исследования*. 2018. № 2. С. 21-33.
136. Куций І. Слов'янофілство як ідейно-світоглядне джерело слов'янської цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів XIX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 63. 2014. С. 37-50.
137. Лабанов С. Политическая философия Ф. И. Тютчева: автореф. дис. ... канд. филос. наук.: 09.00.03 / Московский государственный университет им. В. М. Ломоносова. Москва, 2001. 184 с.
138. Лаптева Л. К вопросу об основных этапах развития отечественного славяноведения (1835–1885). *Вопросы историографии и истории зарубежного славянства*. М., 1987. С. 13–18.
139. Лебедева Г. Славянское Возрождение в первой половине XIX в.: рождение наций. *Вестник ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. Т. 2. 2015. № 2. С. 79.

URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/slavyanskoe-vozrozhdenie-v-pervoy-polovine-xix-v-rozhdenie-natsiy>

140. Лебедева Г. У истоков славянского мира: П. Й. Шафарик и В. Ганка. *Славянские языки и культура. история и современность*: материалы международной научно–практической конференции. СПб., 2015. С. 54–59.
141. Линниченко И. Патриарх русского славяноведения: Владимир Иванович Ламанский. *Голос минувшего*. 1915. № 2. С. 244–253.
URL:<http://matricarus.lv/ru/publication?id=1833>
142. Линькова Е. Национально-консервативная идея в творческом наследии Ф. И. Тютчева: автореф. дис. ... канд. историч. наук.: 07.00.02 / Российский университет дружбы народов. Москва, 2008. 24 с.
143. Луняк Є. Кирило-Мефодіївське товариство: дослідження припиняти рано. *Література та культура Полісся. Збірник наукових праць*. Ніжин, Вип. 28. 2005. С. 77–81.
144. Малинов А., Мильчарек М. Идея общеславянского языка: От Ю. Крижанича до В.И. Ламанского. *Русин*. Т. 56. 2019. С. 34–57.
URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/ideya-obscheslavyanskogo-yazyka-ot-yu-krizhanicha-do-v-i-lamanskogo>
145. Малинов. А. К 175-летию со дня рождения академика Владимира Ивановича Ламанского. *Вече. Журнал русской философии и культуры*. Выпуск 19. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2009. С. 155-164.
URL:https://platon.net/load/zhurnaly_po_filosofii/veche_almanakh/veche_v_yupusk_19/79-1-0-4045
146. Матвеева Г. История южных и западных славян: В 2 Т. Т. 1. М.: Изд-во МГУ, 2001. 692 с.
147. Матяш Т. Идея славянского культурного типа: три проекта. *Гуманитарий Юга России*. Т. 20. 2016. № 4. С. 17-27.

URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/ideya-slavyanskogo-kulturnogo-tipa-tri-proekta>

148. Маццони С. Славянское Возрождение в переписке М. П. Погодина с П. Й. Шафариком. *Текстология и историко-литературный процесс: материалы VII международной конференции молодых исследователей*, г. Москва, 15-17 марта 2018 г. Москва, 2019. С. 51-61.
149. Медоваров М. Потомственный славянофил Генерал Александр Алексеевич Киреев (1833–1910). Правая Россия. Жизнеописания русских монархистов начала XX века / сост. А.А. Иванов, А.Д. Степанов. СПб.: Царское Дело, Русская народная линия, 2015. С. 396–407.
150. Меланченко И. Идея панэллинизма в древнегреческой литературе. *Вестник МГЛУ*. Вып. 21. 2014. С. 97-108.
151. Мелещук. А. Співвідношення панславизму і візантизму в історіософії пізніших слов'янофілів. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 102. 2015. С. 299-302.
152. Михайлов А. Очерки по истории славянофильства 40-50-х годов (панславистские тенденции в раннем славянофильстве). Тезисы к диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. ЛГУ, 1939. 249 с.
153. Моисеева Г., Крбец М. Йозеф Добровский и Россия: Памятники русской культуры XI–XVIII вв. в изучении чешского слависта. Л.: Наука, 1990. 256 с.

URL:<http://lib2.pushkinskijdom.ru/Media/Default/PDF/Person/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%99%D0%BE%D0%B7%D0%B5%D1%84%20%D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B8%20%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F.pdf>

154. Молчанова В. Внешняя политика России при Александре III (о роли выдающейся личности в политической истории). *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. 2017. № 4. С. 248-256.
155. Мордовцев Д. О масонской ложе «Соединенных славян». *Русская старина*. Т. 21. 1878. № 1. С. 187-189.
URL:<https://runivers.ru/bookreader/book57360/#page/1/mode/1up>
156. Мырикова А. Политические идеи Ф. И. Тютчева: автореф. дис. ... канд. полит. наук.: 23.00.01 / МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 2003. 141 с.
157. Мясников А. Александр III. М.: Молодая гвардия, 2016. 576 с.
158. Недошивин В. Данилевский: «Россия и Европа». К вопросу об истории и теории славянофильства. *Отечественная философия: опыт, проблемы, ориентиры, исследования*. Вып. 5. М.: АОН при ЦК КПСС, 1990. С. 116-135.
159. Нечкина М. Движение декабристов. Т. 2. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955. 480 с.
160. Нечкина М. Декабристы. М.: Наука, 1984. 202 с.
161. Нечкина. М. Общество соединенных славян. М. -Л.: Госиздат. 1927. 245 с.
162. Никитин С. Общие черты и специфические особенности формирования славянских наций в XIX в. (преимущественно на южнославянском материале). *История, культура, фольклор и этнография славянских народов*. М.: Наука, 1968. С. 64-79.
URL:<https://inslav.ru/publication/istoriya-kultura-i-etnografiya-slavyanskih-narodov-vi-mezhdunarodnyy-sezd-slavistov>
163. Никитин С. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в. М.: Наука, 1970. 328 с.
164. Никитин С. Русское общество и вопросы балканской политики России. 1853–1876 гг. *Славяне и Россия: к 110-летию со дня рождения*

- С.А. Никитина: *сборник статей*. М.: Институт славяноведения Российской академии наук, 2013. С. 162-342.
URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/russkoe-obschestvo-i-voprosy-balkanskoy-politiki-rossii-1853-1876-gg>
165. Никитин С. Славянские комитеты в России в 1858-1876 годах. М.: Изд-во Московского университета, 1960. 364 с.
166. Орлик О. История внешней политики России: В 5 т. Т. 3. Первая половина XIX века (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.). М.: Академический проект; Парадигма, 2018. 448 с.
167. Очерки истории чешской литературы XIX–XX вв. М.: Издательство АН СССР, 1963. 724 с. URL:<https://inslav.ru/publication/ocherki-istorii-cheshskoy-literatury-xix-xx-vekov-m-1963>
168. Павленко Н. Михаил Погодин: Жизнь и творчество. М.: Памятники исторической мысли, 2003. 360 с.
169. Павленко О. Панславизм и его модели. *Новая и новейшая история*. 2016. № 5. С. 3-15.
170. Павленко О. Панславизм. *Славяноведение*. 1998. № 6. С. 43-60.
171. Павлов В. Общество Соединенных Славян: взгляд из современности. *Философский полилог*. 2017. С. 79-89.
URL:http://philosophy.spbu.ru/userfiles/rusphil/Polylogue./Polylogue%202./Polylogue2_7.pdf
172. Павлов, В. Социальные ориентиры Общества соединенных славян. *Практична філософія*. 2017. № 3. С. 23–34.
URL:<http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/handle/123456789/28973>
173. Панченко. Б. Наднационализм в эпоху национализма: цивилизационный подход от Н. Я. Данилевского до В. И. Ламанского. *Тетради по консерватизму*. 2020. № 3. С. 121-134.
URL:<https://politconservatism.ru/articles/nadnatsionalizm-v-epohu->

[natsionalizma-tsivilizatsionnyj-podhod-ot-n-ya-danilevskogo-do-v-i-lamanskogo](#)

174. Поповкин А. Московский университет и Славянское благотворительное общество (1858 - 1875). Российские университеты в XVIII - XX веках: сб. науч. ст. / Воронежский государственный университет. Вып. 10. Воронеж: издательство «Истоки». 2009. С. 134 - 149.
175. Поповкин А. Славянские благотворительные общества в Москве и Санкт-Петербурге: дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.02 / Воронеж. гос. ун-т. Воронеж, 2013. 570 с.
176. Прокудин Б. В. И. Ламанский о единстве славян. *Вестник Российской нации*. 2016. № 3. С. 70-82.
URL:[file:///C:/Users/user/Downloads/Prokudin_Lamanskij_o_edinstve_slavyan%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Prokudin_Lamanskij_o_edinstve_slavyan%20(1).pdf)
177. Прокудин Б. Исторические и геополитические идеи В. И. Ламанского. *Вестник МГУ им. Ломоносова*. Серия 12: Политические науки». 2013. № 2. С. 117-127.
URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/istoriosofskie-i-geopoliticheskie-idei-v-i-lamanskogo>
178. Прокудин Б. Панславизм в истории политики и мысли России XIX века. М.: Издательство Московского университета, 2018. 218 с.
179. Прокудин Б. Славянский федерализм в мировоззрении А.И. Герцена и М.А. Бакунина. *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2006. № 6. С. 76–85.
180. Птицын А. Концепция «славянской цивилизации» Н.Я. Данилевского. Ставрополь: Изд-во ПГЛУ, 2003. 164 с.
181. Пыпин А. Панславизм в прошлом и настоящем. СПб.: Колос, 1913. 189 с.

182. Ратнер Н. Из истории пангерманизма. «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы: материалы симпозиума 20-23 апреля 1966 г. Москва, 1967. С. 72-85.
183. Рокина Г. Теория и практика славянской взаимности в истории словацко-русских связей XIX в. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2005. 300 с.
184. Рокина Г. Теория славянской взаимности в истории словацко-русских научных и культурных связей XIX века: дис. ... д-ра ист. наук.: 07.00.09 / Казанский государственный университет. Казань, 2005. 381 с.
185. Рыжков Л. Идея славянского братства в поэтической линии А. С. Хомякова. *Вестник Мичуринского государственного аграрного университета*. 2013. № 3. С. 151–155.
186. Рясенцев К. Политический консерватизм М.П. Погодина (1800–1875): автореф. дис. ... канд. полит. наук.: 23.00.01 / МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 2007. 165 с.
187. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. 396 с.
188. Сапрыкина О. Академик В. И. Ламанский (1833–1914): научное наследие и общественная деятельность: дисс. ... канд. ист. наук.: 07.00.09 / Российский государственный гуманитарный университет. Москва, 2004. 165 с.
189. Сапрыкина О. Трактовка славянской идеи В. И. Ламанским на страницах *Журнала Министерства Народного Просвещения*. *Вестник РГГУ*. Серия: История. Филология. Культурология. Востоковедение. 2010. № 18. С. 258–269.

190. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. С. 176-207.
191. Сваранц А. Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе. М.: Изд-во «Гуманитарий», 2002. - 600 с.
192. Семевский В. Политические и общественные идеи декабристов. Санкт-Петербург: Тип. Первой сиб. труд. артели, 1909. 694 с.
193. Сенина Л. Российская империя и восточный вопрос: опыт контактов цивилизаций в освещении англоязычных историков. *Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика.* – Белгород: Белгородский государственный университет, 2012. № 7. С. 106-112.
194. Середа. О. Між польським слов'янофільством та російським панславізмом: сприйняття та розвиток слов'янських ідей серед українських (руських) громадських діячів південно-західної Галичини у 60-х роках ХІХ століття. - Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2012. 44 с.
195. Симоненко Р. "Кирило-Мефодіївське" чи "Україно-Слов'янське"? *"Київ"*, 1996, № 3-4. С. 1-2.
196. Симосато Т. Переосмысление концепции «народность»: С.С. Уваров как консервативный мыслитель. *Мысль: журнал Петербургского философского общества.* 2016. № 20. С. 87–97.
197. Скороходова С. Идея славянского братства в творчестве представителей «Московской школы». *Преподаватель XXI век.* 2012. № 4, Ч. 2. С. 250-261. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/ideya-slavyanskogo-bratstva-v-tvorchestve-predstaviteley-moskovskoy-shkoly>
198. Сліпущко О. Суспільно-політичні ідеї Кирило-Мефодіївського братства у художньому просторі поезій Тараса Шевченка.

- Шевченковедчї студії, збірник наукових праць*. Вип. 18. К.: Мрія, 1999. С. 66-74.
199. Сохань П. Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 3. К.: Наукова думка. 1990. 433 с.
200. Сталин И. Сочинения. Т. 14. М.: Изд-во «Писатель», 1997. С. 18–23.
201. Сташнева М. Социально-политическая программа газеты И. С. Аксакова «Русь»: 1880–1886 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Нижегород. гос. архитектур.- строит. ун-т. Нижний Новгород, 27 с. URL:<https://www.dissercat.com/content/sotsialno-politicheskaya-programma-gazety-aksakova-rus>
202. Стецюк А. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів Турецької імперії й Росія у філософських поглядах І. С. Аксакова. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* Вип. 7. 2004. С. 138-156.
203. Тайны истории: о пользе ист. знаний: сб.: М. П. Погодин, Н. И. Костомаров, С. М. Соловьев, В. О. Ключевский. М.: Высш. школа, 1994. 237 с.
204. Тарасов Б. Николай Первый. Рыцарь самодержавия. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007. 513 с.
205. Тесля А. «Славянский вопрос» в публицистике М. П. Погодина 1830–1850-х гг. *Социологическое обозрение*. Т. 13. 2014. № 1. С. 117–138. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/slavyanskiy-vopros-v-publitsistike-m-p-pogodina-1830-1850-h-gg>
206. Тесля А. Первый русский национализм... и другие. М.: Европа, 2014. 284 с.
207. Тимощук І. Декабристи в Острозі. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. Острог, 2018. С. 98-111.
208. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. К.: Laurus, 2012. 256 с.

URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Tolochko_OP/Kyevskaia_Rus_y_Malorosyia_v_XIX_veke_ros/

209. Тушканов И. В. Идея цивилизаций в политико-правовых учениях Н. Я. Данилевского и К. Н. Леонтьева. *Философия права*. 2010. № 3. С. 7-10.
URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/ideya-tsivilizatsiy-v-politiko-pravovyh-ucheniayah-n-ya-danilevskogo-i-k-n-leontieva>
210. Удалов С. Теория официальной народности: механизмы внедрения. Освободительное движение в России: Межвузовский сборник научных трудов / под. ред. Н.А. Троицкого. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та. Вып. 21. 2006. С. 77–85.
211. Фомичева О. Деятельность А. С. Будиловича (1846–1908) в национальных регионах Российской Империи: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.02 / Рос. гос. гуманитар. ун-т. Москва, 2013. 283 с.
212. Французова О. Идеи интеграции и паннациональные концепции в античной философии, западноевропейской и российской общественной мысли: исторический аспект. *Известия Московского государственного технического университета МАМИ*. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2014. № 5. С.78-84.
213. Фурсова Е. Политические принципы консерватизма в творчестве И.С. Аксакова (1823–1886): автореф. дис. ... канд. полит. наук.: 23.00.01 / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Москва, 2006. 189 с.
214. Хевролина В. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатьев. М.: Институт российской истории РАН. 2004. С. 188-189.
215. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789-1848. Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс», 1999. С. 8-9.
216. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. СПб.: Алетейя, 2017. 306 с.

217. Хорошкевич А. Война 1812 года и идея славянского единства. *Славяноведение*. 2013. № 2. С. 90-94.
218. Цимбаев Н. Славянофильство. *Из истории русской общественно-политической мысли XIX века*. М.: Издательство Московского университета, 1986. 271 с. URL:<https://imwerden.de/publ-9938.html>
219. Цымбурский В. Тютчев как геополитик. *Обществ. науки и современность*. 1995. № 6. С. 88.
220. Черных А. Общественно-политическая и научная деятельность А.Ф. Гильфердинга:1831–1872: дисс... канд. ист. наук.: 07.00.02 / Ин-т рос. истории РАН. Москва, 2012. 283 с.
221. Чистякова Т. Славянофилы и неославянофилы. А. Хомяков, Н. Данилевский, К. Леонтьев. Вестник МГТУ. 2000. Т. 3. № 3. С. 515-518. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/slavyanofily-i-neoslavyanofily-a-homyakov-n-danilevskiy-k-leontiev>
222. Чуркина И. Первые русские идеологи панславизма М. П. Погодин К. С. Аксаков. Россия, славянофилы и зарубежные славяне. Очерки истории. М.: Индрик, 2020. С. 45-54.
223. Чуркина И. Россия, славянофилы и зарубежные славяне. Очерки истории. М.: Индрик, 2020. 368 с.
224. Шолохов А. М. Д. Скобелев: «Мой символ краток: любовь к Отечеству, свобода, наука и славянство!». *Военно-исторический журнал*. 2011. №2. С. 32-35.
225. Шолохов А. Мало он жил, но много сделал (К 160-летию со дня рождения м. Д. Скобелева). *Высшее образование в России: Науч.-пед. журн.* 2003. № 6. С. 127-136.
226. Штур Л. Славянство и мир будущего. Послание славянам с берегов Дуная. СПб.: Тип. Мин-ва путей сообщения, 1909. 173 с. URL:<https://www.digar.ee/arhiiv/ru/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/17148>

227. Яковлев А. Идеология Священного Союза во внешней и внутренней политике России первой четверти XIX в. *Современная научная мысль*. 2019. № 2. С. 11-27.
228. Gulseven A. Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856–77). *Middle Eastern studies*. Vol. 53. Iss. 3. 2017. P. 332–348.
229. Kohn H. Pan-Slavism. It's History and Ideology. New York: Vintage Books, 1960. 113 p.
230. Kohn H. The mind of modern Russia. Historical and Political of Russia's Great Age. New Jersey & New Brunswick: Rutgers University Press, 1955. 234 p.
231. Luciani G. La Societe des Slaves Unis (1823— 1825): Panslavism e et solidarity slaves au XIX siecle. Paris: Edité par Universite de Bordeaux, 1963. 286 p.
232. Nevrlly M. Russian Pan-Slavism. Reality and fiction. *Historicky casopis*. Vol. 51, Iss. 2. 2003. P. 348-350.
233. Petrovich M. The emergence of Russia panslavism 1856-1870. New York: Columbia University Press, 1956. 312 p.
234. Sandor K. Pan-Slavism. / Edited by Anne Fay Atzel. Astor Park, Florida: Danubian Press, 1981. 123 p.